

Архимандрит Др ЈУСТИН ПОПОВИЋ
професор Универзитета

Издавач: Манастир Ћелије, Ваљево Уредник и рецензент: Епископ Атанасије Штампа:
Ваљевска штампарија

СВЕТОСАВЉЕ
КАО ФИЛОСОФИЈА ЖИВОТА
фототипско издање

Ваљево. 1993.

ПРЕДГОВОР

Ево ретке књиге од ретког писца.

Јустин (Благоје) Поповић родио се од оца Спиридона и мајке Анастасије, на Благовести 1894 год. у Врањи. Школован је у Богословији св. Саве у Београду, на универзитету у Оксфорду, најзад у Атини где је промовисан за доктора Теологије. Познавши рано сву сујету и брзу пролазност земнога живота, он се рано замонашио, као и један други Врањанац, његов старији савременик, Валеријан Бошњаковић, даровити песник. Као монах Јустин се предао сав богословској науци, због чега се није хтео примити епископског чина кад му је то нуђено. Службовао је више година као наставник богословије (Карловци, Призрен, Битољ) док најзад није дошао на своје право место — за професора Теологије на београдском универзитету. По завршеном II Светском рату био је приморан напустити и своју катедру и престоницу, и повући се у један мали манастир, Ћелије код Ваљева, где и сада као молитвеник и испосник продужује неуморно своју духовну и књижевну делатност.

Јустиново прво дело било је о Достојевском, писано у Оксфорду на енглеском, по том штампано и на српском. То је била права духовна и књижевна сензација. По оцени ближих познаваоца Достојевског ово дело Јустиново је једна од првокласних и најбољих студија у опште о генијалном руском писцу. Са јеромонахом др. Иринејем Ђорђевићем, доцнијим епископом Далматинским, уређивао је кроз низ година «Хришћански живот». Сарађивао је и на «Хришћанској Мисли», једном у истини елитном религиозно-философском часопису. Онда се јавила два велика тома његовог капиталног дела «Догматика православне Цркве», која га је прочула у целом православном свету.

Но, по нашем мишљењу, ово најновије дело др. Јустина «Светосавље као философија живота» надмаша све остало што је овај велики духовник до сада написао, како националном свешћу и црквеношћу тако и монолитском оријенталском једноставношћу са бујичном речитошћу, и — што је најважније, бескомпромисним хришћанским убеђењем И младићским жаром, што просто магнетише.

Јустин је непоштедан у критици Европе, јер «нема сумње, каже он, сва је Европа минирана вулканским противречностима, које ако се не отклоне могу ускоро експлодирати завршним уништењем европске културе». Но после подробног и оштрог анализирања европских кумира и измишљених сурогата хришћанства (хуманизам, позитивизам, еволуционизам и др.) наш автор у ствари не предвиђа уништење европске културе него плаче сухим плачем над њеним гробом. Шта онда преостаје? Светосавље — за Србе, и не само за Србе.

Светосавље није друго до Православно Хришћанство српског стила и искуства, изражено у богоугодним личностима, првенствено у светом Сави Немањиним. Овај термин «Светосавље» потекао је у наше време од млађих професора и студената београдског Богословског факултета, и већ је ушао у општу употребу код Срба. Но у овој Јустиновој књизи Светосавље се први пут претставља у системи као једна потпуна и заокружена философија живота. «Свети Сава је најмудрији и највећи српски философ».

Значајно је и то, што су ова предавања управљена била српској школованој омладини, матурантима и студентима, и још што су држана у време немачке окупације и незапамћеног мучења српског народа од стране пет спољашњих непријатеља и два унутрашња. Као што је Готлиб Фихте, у време страдања (иако лаког) и понижења немачког народа под Наполеоном, својим знаменитим «Говорима немачком народу» правдао и храбрио свој народ, тако је и др. Јустин овим својим говорима јединим и јединственим за све време трајања Другог Светског рата — уздизао дух и национални понос српске омладине као наследника и носиоца најсветлије и најузвишеније философије живота у целој свету. Ови говори српског духовника, пуни срдачне свежине, интелектуалне снаге и изузетне смелости, биће увек добродошли српској ученој омладини, и неће никад застарети. Они ће бити духовна храна и будућим генерацијама, путоказ и заштита од сваке забуне и негативности; као кишобран и као сунцобран, штитећи душу народну од страха и очајања у време тешких бура и од злоупотребе слободе у време мирнодобског сунчања.

Народ српски још увек живи у трзајима муке и бола, али — живи и живеће и надживеће. Нека би му ова ретка књига од реткога писца била од помоћи да живи пунијим, светлијим и

снажнијим животом.
Америка, 1953 г.
Еп. Николај

СВЕТОСАВСКА ФИЛОСОФИЈА СВЕТА

Изненађење је бити човек, и то—двоструко изненађење: бити човек у овако грандиозној и загонетној васиони. Ви то не осећате? ви то не увиђате? Замислите: до овога тренутка ви нисте постојали, и неко вас сада, али у овом вашем младићском узрасту, са овим вашим сазнањем, са овим вашим апаратом осећања, са овим бројем чула, одједном изведе из небића у биће и — спусти у ову дворану. Како бисте се осећали? Гле, светлост је свуда око вас. Шта бисте помислили о њој? Нема сумње, она би за вас била нешто врло необично, врло фантастично, читаво драматично изненађење. А боје, а толике боје око вас, шта би сте помислили о њима? Та и оне су, свака за себе и све скупа, нешто врло необично, врло фантастично, врло драматично. Па бисте угледали један другога! Шта бисте помислили о себи и о друговима око себе? — Чудна, необична, фантастична бића: све само изненађење до изненађења, а можда и — привиђење до привиђења!

Изађете ли из ове дворане на улицу, гле: над вама пукло бескрајно плаво небо, око вас врве људи, јуре аутомобили, промичу трамваји, потскакују деца, гегају старци ... Како бисте се осећали, и шта бисте помислили о свему томе? — Изненађење до изненађења, зар не? привиђење до привиђења, зар не? Па још: сунце пламти над вама, полако одмиче западу, нестаје га, и гле, тама покрије све; а из тамноплавих небеса навиру безбројни ројеви звезда... Шта је све то? — Изненађење до изненађења, ... безбројна изненађења ... Већ сте уморни од њих; а нешто мили у вама, смањује вам самосазнање, сужава самоосећање, и ви тонете у неки мрак, у неку таму, нешто као да вас вуче у небиће, и ви бисте викали у помоћ, али, беспомоћни, већ не осећате себе као себе, као живо биће ... Сан је овладао вама ... Сан? Шта је то сан? Није ли то враћање у небиће? Но гле, ти си се пробудио из сна. Опет си улетео у биће, из небића у биће. И спопада те питање: када човек може да спава и сања, није ли и сам од исте материје од које и сан?

Господо, загледајте у људско око ... Какав је то радознали немирко који неуморно лети од ствари до ствари, од боје до боје? А мисао? Још већи немирко и од нашег ока; стално у покрету, у вихору, У лету, у полету ка...? Мисао — какво изненађење! Мислити? О! то је таква уметност; сигурно: уметност над уметностима. А осећање? Ту је тек чудотворна радионица, најчудотворнија у свим световима ... Обратите пажњу на мисао: како настаје у вама, како се рађа, како наилази? откуда то она долази: из неке непрозирне пратмине или из неке светле дубине? Мисао, то је најтајанственији незнанко у теби. А осећање? — други незнанко поред првога, не мање тајанствен од њега. А инстинкт? — То је нека таму у мени која бежи од сваке светлости; а хвата те, вуче у неке дубине, у неке несагледне тмине. Где је човек највише присутан, где га има највише: у мислима, у осећањима или у инстинктима? По свему, човека има најмање у телу, више у мислима, највише у осећањима.

Моћи мислити, то је изненађење, зар не? моћи осећати, то је друго изненађење, зар не? моћи видети, то је треће изненађење, зар не? моћи чути, то је четврто изненађење, зар не? Уосталом шта је то што није изненађење у човеку и у свету око човека? Ако човек иоле озбиљно посматра свет око себе и свет у себи, не може се отети наметљивим чињеницама које се све сливају у једно сазнање и једно осећање: овај свет је и у целини и у појединостима — бескрајно изненађење за свако мисаоно биће, а најпре за човека. Хтео или не, човек је као неки живи фотографски апарат који снимајући свет и чулима и срцем и душом, свим бићем осећа да је свет не само непрекидан него и бескрајан филм драматичних изненађења.

А ми? — Ми смо изгубили то осећање света, јер смо се измалена постепено навикавали на овај свет, на његове појаве, на његова збивања. Уствари пак, ништа фантастичније од стварности, од наше земаљске стварности. Молим вас, загледајте само у мајушни цветић љубичице или у сићушно окце ластавице. Зар по своме саставу нису нешто фантастичније од свега што људи могу замислити? И најфантастичнији роман Жила Верна није ни приближно тако фантастичан као један мајушни цвет, акамоли као овај свет...

Што човек више размишља о загонетности и интересантности овога света, све га више прогони мисао: стварност овога света је фантастичнија од свега најфантастичнијег и загонетнија од свега најзагонетнијег. Ни најдаровитија људска фантазија, па још подигнута на квадрилионити степен, не би могла замислити фантастичнији и загонетнији свет од овога у коме ми људи живимо.

Претпоставите, овај свет не постоји. И неко надкозмичко Биће, по својој свемоћној вољи и необјашњивој жељи, одреди вас да по својој замисли створите свет. Притом, вама се оставља

потпуна слобода и замисли и акције. Највише Биће би вас снабдело материјалом који би вам био потребан за стварање света. Да ли бисте пристали да будете архитект таквога света? Шта бисте поставили као темељ, шта унели као материјал, шта одредили као циљ? Каква бисте све бића измислили, у какве их сфере и атмосфере ставили? Да ли бисте извесним бићима дали мисао и осећање, или бисте им место мисли и осећања дали нешто друго? Зар бисте у неку врсту бића унели тугу, бол, сузе, љубав? Колико бисте, на пример, дали чула бићу које би личило на човека? Не бисте ли погрешили ако му дате мањи број чула но што човек има; и још више погрешили ако му дате већи број? А шта би тек било, ако бисте му место једног срца ставили у груди десет? Када у свима појединостима израдите и подробно разрадите план свога света, јесте ли сигурни, да нисте нешто главно пропустили? О, сигурни сте, сигурни и ви и ја, да сте морали макар нешто пропустити, због чега би се ваш свет срушио пре но што би био готов.

Будимо конкретни: ви бисте најпре поставили темеље своме свету. Али, на чему бисте их поставили? Погледајте, ова наша планета стоји на— ваздуху као на темељу! А ваздух стоји на — безваздушном простору! А безваздушни простор на неким невидљивим честицама које наука назива атомима. А атоми на — електронима. А електрони опет на праелектронима. А праелектрони на — фотонима. А фотони на — нематеријалном етру! А нематеријални етар на — још нечем нематеријалнијем и невидљивијем! И тако у бескрај. Јер људска логика, и кроз науку, и кроз философију, и кроз уметност жудно хита из мање загонетке у већу, тоне из једне невидљивости у другу, док не утоне у — ко зна какве невидљивости! Немојте због тога осуђивати људску логику. Та она по самој природи својој није у стању да замисли крај ономе што је невидљиво, а то значи ономе што је бескрајно. И наша логика, и наша планета, и наш космос, све је то опкољено неким безбројним невидљивостима и неким безмерним бескрајностима. Сва наша знања о свету и човеку, сва наша пророковања о њима, сабирају се у једно знање и једно пророштво. То знање, то пророштво гласи: овај видљиви свет стоји и постоји на — невидљивостима, невидљивостима којима нема ни броја ни краја...

А, да! вама се нуди боговска почаст: да будете творац и архитект новог света. Имате ли за то довољно маште, довољно ума, довољно срца, довољно снаге? Ево једне подробности: у муњи треба спојити ватру са водом. То је парадокс, јелте? Али, нема се куд, на таквим парадоксима почива овај свет. Они су ту, свуда око нас, без обзира на то, што ми људи, ми бедни сисари, скоро ништа од свега тога не разумемо. Јелте, наше сисарско величанство има право да се љути што нас нису питали када су стварали овакав свет? Али, ето, пружа вам се прилика да добијете сатисфакцију: изволите створити свет по својој замисли и плану.

Ако је вашим људским моћима тешко да створе универз, онда се из великог, козмичког света спустите у наш мали, наш земаљски свет. Ваљда ћете моћи бити архитект једног тако мајушног света. Јер је наш земаљски свет према универзу као целини, не само мали, већ бескрајно мали, до невидљивости мали. Велики савремени астроном, професор Кембриџског универзитета, Џемс Џинс тврди да је наша планета према универзу као «милионити делић једног зрна песка према укупној количини песка на свима морским обалама овога света»¹.

Али загледајте озбиљно у овај наш и тако мајушан земаљски свет. И ту вам је све веома тајанствено и веома загонетно. У свему се таји нешто необично и кроза све струји нешто невидљиво. И човек не може да се одбрани од наметљивог питања: ама шта је најважније у овом свету? И ако је озбиљно, мученички озбиљно размишљао о томе, мора одговорити: у овом видљивом свету најважније је оно што је невидљиво, неопипљиво, несагледно. Ето, радијум је најстраховитија сила, али сила невидљива. Гравитациона тежа држи и одржава у чудесном поретку безбројне сунчане системе, али је и она невидљива. И јадни *homo sapiens* са тугом, или шкргутом зуба, признаје: темељ свега видљивога јесте нешто невидљиво. Свака видљива твар својим најунутрашњијим нервом везана је за нешто невидљиво ... О, реците ми, како се врши прелаз из видљивога у невидљиво? И опет: како се збива прелаз из невидљивога у видљиво? Како се невидљиви фотони, праелектрони и електрони згушњавају и дају овај видљиви, овај опипљиви, овај материјални свет? Сврх свега тога, оно што је видљиво у свету бескрајно је мање од оног што је невидљиво у свету и око света. «Најновија истраживања астронома показују да небеска тела — планете, комете, звезде — која почивају у материјалном етру, јесу само, такорећи, мала, једва приметна материјална острвца у космосу. Материја, као што су показала испитивања немачког

¹ The Mysterious Universe, стр. 3, Cambridge, 1937.

астронома Рима, претставља само изузетак у свемиру. Однос целокупне материјалне масе свих небеских тела према целокупном материјалном простору у свемиру једнак је односу који постоји између дванаест чиодских главица и целокупног простора немачке царевине. Материја је, дакле, изузетак и у космичком простору као што је изузетак у атому»¹. Хабл мисли да запремина васионе износи око 380,000,000,000,000 билион, билион, билион, билиона кубних миља². Џемс Џинс верује да у тој и толикој васиони има онолико звезда колико има зрна песка на свима морским обалама Земље или капљица у плахој киши која би читав један дан пљуштала над целим Лондоном. «А не смемо при том заборавити, вели Џемс, да је једна осредња звезда око милион пута већа од Земље»³. Сунчева маса је, по Едингтону, тешка 2,000,000,000,000,000,000,000,000 тона⁴, а укупна количина материје у целој васиони износи колико и 11.000 милиона, милиона, милона сунаца⁵. Па ипак, ова огромна количина материје заузима само један врло, врло мали део непрегледног простора васионе. Човек би помислио, вели Џинс, да би простор, који садржи толико огроман број звезда био страховито претрпан. Напротив, васионски простор је празнији него што се да и замислити. Претпоставимо да само три мушице живе у целој Европи, па чак и у том случају ваздух Европе би био пренасељенији мушицама него што је васионски простор звездама, бар у оним деловима васионе који су нам познати⁶.

Све у свему: невидљиво је срце видљивог, језгро видљивог. Видљиво није ништа друго до љуска око невидљивог. Безбројни су облици у које се облачи невидљиво. Облачи и пресвлачи. Видљиво је сунце, али је невидљива сила која га загрева. Видљива су многобројна сазвезђа, али је невидљива сила која их мудро креће и води кроз безкрајна пространства те се не сударају. Видљив је магнет, али је сила његова невидљива. Видљива је земља, али је тежа њена невидљива. Видљиви су океани, али је невидљива сила која их ослањује. Видљив је славуј, али је невидљива животна сила која га држи у постојању. Видљива су многа бића на земљи, али је невидљива сила која их уводи у живот и држи у границама живота. Видљива је трава, видљиво је биље, видљиво је цвеће, али је невидљива сила која из једне исте земље производи разноврсне траве, разнолико цвеће, различите плодове.

Тако изгледа свет око човека. А шта да кажемо о самом човеку? О, у њему се тек одиграва најинтересантнија и најдраматичнија утакмица између невидљивог и видљивог. Ту се невидљиво са видљивим загрлило страсним загрљајем, загрљајем коме нема краја ни у овом ни у оном свету. Погледајте, човек жртвује своје видљиво тело за извесна убеђења своје савести. А гле, савест је нешто невидљиво. Ако није тако, покажите ми је да је очима видим. — Човек иде у смрт за извесну мисао, за извесну идеју. А гле, мисао је нешто невидљиво, идеја је нешто невидљиво. Ако није тако, покажите ми их да их очима видим. — Мајка телом својим видљивим брани своје дете када је у опасности, и жртвује своје видљиво тело. Ради чега? Ради љубави. А гле, љубав је нешто невидљиво. Ако није тако, нека ми мајке покажу ту њихову љубав да је очима видим. — Шта је то мисао, шта је то осећање, шта је то савест, покажите ми их да их очима видим у њиховој самосталној и вештаствено очигледној стварности! Но, ви ми их не можете показати, јер је све то по природи својој невидљиво.

Значи: оно што је најглавније у човеку јесте невидљиво. И још: човек у ствари живи оним што је невидљиво у њему. Када то невидљиво напусти човека, онда тело умире. Да није тако, и мртвац би, бар док је на мртвачком столу, могао обављати животне функције, јер има иста чула, исте физичке састојке као и жив човек. Само једно нема: нема душе у телу, душе која држи тело у животу, душе која кроз очи гледа, кроз уши слуша, кроз чула дела, кроз мисао умује. Та невидљива душа и јесте извор свега видљивог живљења човековог. Вама се, можда, не свиђа што је душа невидљива? Та и од тела нашег шта видимо? Само кожу, а све главне животне функције: функције нерава, срца, плућа, јетре, мозга, све је то сакривено од очију наших. У нама гамижу или вихоре све неке невидљивости, све нека привиђења. У овом погледу просто је генијална мисао коју је о

¹ Кипријан Керн, Материјализам и наука, стр. 106—Т («Хришћанско дело», год. 1936, св. 2).

² I. G. Crowther, An outline of the Universe стр. 20; 1938.

³ Звезде и њихова кружења, стр. 148; превео Ж. Симић, Београд, 1938.

⁴ А. С. Едингтон, Звезде и атоми, стр. 16; Београд, 1938.

⁵ Џ. Џинс, Op. cit. стр. 147.

⁶ Џ. Џинс, Op. cit. стр. 148.

човеку недавно изрекао познати биолог Др. Алексис Карел, у своме већ знаменитом делу: *L'homme cet inconnu*. Та мисао гласи: «Сваки је од нас само поворка привиђења кроз која путује несхватљива реалност — *la réalité inconnaissable* — ¹. Човек је заиста нешто што најмање знамо, што најмање познајемо. Др. Карел вели: «Треба отворено признати: од свих наука, наука о бићу човековом претставља највише тешкоће²».

Будимо искрени: сва три света: и космос, и земља, и човек претстављају собом неке невидљиве силе, обучене у материју. Разгрни ма шта или ма кога, из свачега и из свакога неки непознати невидљивко нетремице гледа у тебе својим тајанственим очима. Али ако смо логички доследни и духовно смели људи, доведимо до краја своју мисао. Ја то и хоћу: сва три видљива света: космос, земља и човек, само су пројекција невидљивог у видљивом. Видљива природа је материјална пројекција нематеријалних, невидљивих мисли Божјих. А човек? — Човек је то исто и нешто далеко више од тога: човек је видљива пројекција невидљивог лика Божијег.

Свака ствар у овоме свету јесте рам, у који је Бог урадио по једну мисао своју. А све ствари скупа сачињавају раскошни мозаик мисли Божјих. Идући од ствари до ствари, ми идемо од једне мисли Божје до друге, од једне фреске Божје до друге. А идући од човека до човека, ми идемо од једне иконе Божје до друге. Јер док је Бог у ствари овога света урадио мисли своје, у човека је урадио лик свој, икону своју. Речено је у светој књизи: «И створи Бог човека по лику свом, по лику Божјем створи га» (I Мој. 1, 27).

Гле, превелики Бог урадио је лик свој, икону своју у блатњаво тело човечије. Зато је сваки човек — мали бог у блату. Да, мали бог у блату. Та боголикоост је оно што човека диже изнад свих бића и ствари, изнад свих анђела и Арханђела, диже и уздиже до самог Бога. Ниједног човека не шаље Бог у овај свет без лика свог. Зато је сваки човек богоносац од утробе мајке своје. На тајанственој граници између два света стоји благи Господ Христос и сваку душу коју шаље у овај свет обдарује прекрасним ликом својим. Зато је сваки човек по природи христолик, по природи христоносац (Јован 1, 9).

* * *

Господо, иза густе копрене видљивог протежу се безбројне бескрајности невидљивог. Уствари, нема грубе границе између видљивог и невидљивог, између оностраног и ононостраног, између природног и натприродног. У свему, по свему и кроза све видљиво и невидљиво царује и влада — Он: чудесни и тајанствени Бог и Господ, Богочовек Христос. По свему видљивом и невидљивом Он је разлио своје божанске вредности, те све од бескрајно малог до бескрајно великог има своју божанску вредност. Нарочито човек. Јер, обдарен боголиком душом, он претставља у маломе свет свих божанских вредности. У томе је божанско величанство и божанска неприкосновеност његове личности.

Божанско величанство и божанска неприкосновеност човечије личности јесте најскупоценија истина у нашем човечанском свету. Стога је сваки човек — наш брат, наш бесмртни брат, јер сваки човек има лик Божји у души својој. И самим тим има вечну, божанску вредност, стога не треба ни једног човека сматрати за материјал, за средство, за алат. И најнезнатнији човек претставља апсолутну вредност. Зато, кад год сретнеш човека, реци себи: гле, мали бог у блату! гле, мој мили, мој бесмртни брат и вечни сабрат!

Господо, шта ја радим? — Само излажем светосавску философију света. Молим вас, зароните у Растково осећање света, прођите га од врха до дна, прођите од истока до запада... Реците, какво је осећање света имао мали Растко Немањин? Нема сумње, врло снажно, врло сложено, врло драматично и — са сваке стране бескрајно и бесконачно. Над раскошном тајном света његово се срце мучило као и ваше. Он је наш први стварни философ, јер је у нашем народу први најснажније и најсложеније и најдраматичније осетио колико је изненађење свет и све што је у свету. Философ је Растко постао чим је то осетио и младо срце своје питањима изрешетао: шта је свет, шта — човек? какав је мисао света, а какав — човека? Поставиш ли себи та питања, већ си философ;

¹ *L'homme, cet inconnu*, стр. 4; Paris, Plon, 1938.

² тамо, стр. 11.

решиш ли их растковски, онда си — прави философ.

Али тајну света и човека Растко је најдубље осетио, највидовитије сагледао и најдраматичније доживео, знате ли када? — Када га је Христос повео и кроз овај свет провео. Тада му се открила вечна тајна света и човека и грану божански смисао њихов. Под топлим погледом његовим, загрејаним молитвом и љубављу, свака је твар отварао своју круницу и казивала божанску тајну своју, и Растко је увидео да је свака твар — загонетна скривница, заводљива тајитељка мисли Божјих. И његово усхићено око говорило је његовом узбуђеном срцу: чуј, из сваке твари бруји по мисао Божја, а из свих твари скупа — бруји божанска симфонија мисли Божјих, мисли величанствених, мисли вечних. Васиона је чаробни храм у коме обитава Бог кроз мисли своје, а човек је свештеник у том храму, свештеник и првосвештеник. Сваки цветић је мирисна кадионица пред Богом, а свака птичица — раздрагани члан свекозмичког хора који неућутно славослови Творца светова.

Ти то не осећаш? — Повери се Растку, и осетићеш. Узми њега за свог вођа кроз овај загонетни свет. Пођи са њим од једне твари до друге, од једног бића до другог, и, загрејан његовим осећањем света, ти ћеш осетити, несумњиво осетити ову основну растковску истину о свету: свака твар је чувар по једне мисли Божје; отуда је свака твар — мало еванђеље Божје, јер пропева Бога, мисао Божју, јер је неуморни гласник Божји. Неразориво језгро сваке твари сачињава мисао Божја која је у њој, мисао Божје Мудрости, Божјег Логоса. Отуда све стреми, гравитира Богу, Божјем Логосу, јер логосном суштином свога бића чезне за Богом, вуче Богу, орасположује за Бога. Божје мисли су као светлосна зрнца, расејана по свима тварима, те свака твар зрачи логосном светлошћу, и сви зраци из свих твари воде и одводе вечном и неугасивом Сунцу: Богу Логосу — Господу Христу.

Логика света? Има ли овај свет логику, свет у свима својим појединостима и у својој свеобухватној целини? — Да, има: Бог Логос је једина логика света; у Логосу је и логика, само у Логосу. То је за српску душу пронашао и утврдио, он, наш први истински философ, Растко. Али, тај Логос света није неки замишљени, апстрактни, трансцендентни, платоновски, безлични логос, већ историски реална вечна Божанска Личност: Бог Логос који је постао човек, постао тело, постао материја, и на тај начин ушао у матицу наше, оностране, земаљске стварности, и у сфери људске историје живео и делао као Богочовек Исус Христос. Помоћу тог Бога Логоса Св. Сава је сагледао сву божанску логику и божанску логичност света, сагледао тајну света у свој њеној божанској величанствености и свевредности, и свим бићем осетио оно што и св. апостол Павле: «Све се кроз Христа и за Христа сазда». А то значи: све у свету, од анђела до црва, од сунца до атома, има свој логос и своју логику, и то — божански логос и божанску логику; па још са овим неминовним додатком: све у свету постоји ради те божанске логосности и ради те божанске логичности. Без тога, свет је алогосно и алогично чудовиште.

Свети Сава је први од Срба обрадио и разрадио у себи свето, еванђелско осећање света. У том осећању света, у тој философији света: Бог Логос је не само центар свих бића и твари него је и стваралачка и животворна и кохезивна и синтетичка и промислитељска сила у свима бићима и у свима тварима. Све зрачи Логосом, јер је све логосно и логично. Све има свој божански смисао, божански циљ, божанску вредност, све — сем греха, сем зла. Јер у овом свету само је грех безлогосан, безлогичан, бесмислен. Црна сила која обесмишљује свет, обезлогосује бића и твари јесте грех. Бог Логос је и ушао оваплоћењем у овај свет да га ологоси, да протера из њега грех и његов бесмисао, да зацари у њему божански смисао и унедри божанске вредности. Само уништитељ греха у свету може бити осмислитељ и просветитељ света. А то је једино Он, једино — Богочовек Христос. Оваплоћењем Он је ушао у матицу огреховљеног света да свет очисти Богом од греха и зла, осветли Богом, просветли Богом и осмисли Богом. И заиста, Богочовек је једини међу земаљским бићима божански мудро, божански савршено, божански потпуно објаснио тајну света и човека. То је свим бићем доживео у најпунијој мери Свети Сава, први међу Србима. Доживео, како? — Еванђелском светошћу. Јер се само човеку светог еванђелског живота открива божанска тајна, божански смисао, божански логос, божанска логика света.

Господо, укорените се и утемељите у растковском, у светосавском осећању света, и ви ћете свим бићем осетити: оно на чему стоји свет, темељ и основ света јесте — Бог Логос. Само се на том и таквом темељу може саградити човечански свет, пун божанске логике, божанског смисла, божанске мудрости, божанске вечности. Камен темељац — станац свему вечномљудском постављен је једном за свагда; — то је Господ Христос. Одбаци ли се Христос, одбачен је основ света, извучен

је темељ испод грађевине света, и све се намах сурвава у хаос, у бесмисао, у лудило, у ђаволов водвиљ.

Шта је материја по светосавској философији света? — Материја је нешто божанско, нешто логосно, јер је и она постала кроз Бога Логоса. Стога материја зрачи логосном светлошћу и божанском логичношћу. А и савремена наука тврди да материја зрачи неком пресунчаном светлошћу.

Кроза све и из свега што ми људи називамо материјом зрачи, израчује, прозрачује, просијава Логос. Свет светли Богом Логосом, Божанском Светлошћу, Божанском Логиком, Божанским Разумом. Зато је оваплоћени Бог Логос рекао за себе: «Ја сам светлост света». Томе додајте и ово: свет живи светлошћу, јер је и саткан од логосне светлости; живот је живот божанском светлошћу, зато је оваплоћени Бог Логос рекао за себе још и ово: «Ја сам светлост живота». И свет је свет Логосом, и живот је живот Логосом. Логос је и у атому и у васиони; од врха до дна — све је од Њега, све је у Њему, све је кроз Њега. И само постојање је логосног карактера, јер, «све кроз Бога Логоса постаде, и без Њега ништа не постаде што постаде» (Јован 1, 3). Све што постоји сачињава једну целину, божански логосну и божански логичну ... - За Светог Саву, материја и сав материјални свет није друго до провидни, прозирни вео кроз који он види Бога и осећа Бога. Као што наука кроз чврсту и густу материју види електроне и фотоне. У свету материје иза свих видљивих појава таји се невидљива сила Божија. Свака твар је извор, врело те силе. Колико чудеса у једној капи воде, акамоли у сунцу, у звездама, у сазвезђима, — а тек у Творцу свих тих чудеса! Око човечје не може да гледа у сунце, акамоли у Творца толиких сунаца!...

Господо, еванђелска светост обесконачи човекову душу божанским бесконачностима, и свети човек божански дубоко види свет, божански широко осећа његову тајну, божански високо мисли о свету. За Светог Саву: свака твар је — мало богојављење, јер свака твар самим постојањем својим објављује Бога. Листић љубичице, зар то није мало богојављење? Ластино око, — зар то није веће богојављење? А зеница у твом оку, — зар то није веће богојављење и од једног и од другог? Замислите: Растко бди над тајном светова: пред њим промичу у бескрајним поворкама милијарде твари, великих и малих, и у свакој од њих по једно богојављење, велико или мало; и сва се та богојављења стичу у једно огромно — огромно, свеобухватно богојављење: Богочовека Христа. И ти заједно са Растком говориш себи: да, свака твар је својим главним нервом везана са Творцем! да, свака твар је богогласник! да, свака твар је богојављење! да, овај свет је непрекидно и неућутно богојављење; кроза њ Бог објављује и мудрост своју, и љубав своју, и силу своју, и истину своју, и правду своју, и доброту своју, и лепоту своју...

Само ситне — сићушне душе не могу, јер не желе, да зароне у божанске дубине света и тамо пронађу божанску логику његову, и идеју, и мисао, и смисао. Површински паразити, они стално остају на површини света, стога и не могу ван прашине света. Прашина им затрунила очи, па не виде ни Бога нити ишта Божје. Творевину су прогласили за прво и последње биће, за први и последњи живот, за прву и последњу истину. А то је идолопоклонство, и извор сваког идолопоклонства, било оно духовно или физичко.

Господо, ви сте осетили, ПРВО НАЧЕЛО СВЕТОСАВСКЕ ФИЛОСОФИЈЕ СВЕТА ЈЕСТЕ: СВЕТ ЈЕ БОГОЈАВЉЕЊЕ. А ДРУГО, ШТА ЈЕ ДРУГО НАЧЕЛО? — ЧОВЕК ЈЕ БОГОСЛУЖЕЊЕ. Богојављење је природа света, а богослужење је циљ света. Кроз свет Бог јавља себе. На богојављење човек одговара богослужењем. У свету који је богојављење, сав живот човеков од почетка до краја, од врха до дна, треба да буде непрекидно служење Богу, непрекидно богослужење. Главни посао човеков у овом свету, у овом грандиозном храму Божјем јесте — служење Богу, богослужење. Природно је и логично да се у овој васиони, у овом храму Божјем, живи — служећи Богу. Пошто је овај свет богојављење, природно је да човек буде богослужење. По светосавском схватању: човек и није Друго до — свештенослужитељ, богослужитељ. Он непрекидно служи Богу: и мислима, и осећањима и речима, и делима, једном речју — целокупним својим животом.

Господо, у светосавској философији света свемоћно владају (ова) два основна начела. Прво је начело: свет је богојављење; а друго је: човек је богослужење. Сав живот Светога Саве у овоме свету изграђен је на та два начела: његов живот је био непрекидно служење Богу, непрекидно богослужење, јер је овај свет он сматрао за величанствени храм Божји у коме се врши непрекидно богојављење. Најбоље се и најсавршеније служи Богу када се живи по Еванђељу Богочовека Христа. Свети Сава је свим бићем својим и мислио и осећао и делао и живео по Еванђељу Христовом, и тако постао, и за навек остао, најмудрији и највећи српски философ, који је српској

души најпотпуније и најсавршеније открио вечни божански смисао и света и човека.

СВЕТОСАВСКА ФИЛОСОФИЈА ПРОГРЕСА

Нека космичка завера постоји против наше планете, јер се нигде у васиони не умире осим на земљи. Острво смрти, једино острво на коме се умире, ето то је суморна звезда наша. А изнад ње, око ње, и испод ње круже милијарде звезда, на којима нема смрти, на којима се не умире. Са свих страна бездан смрти опкољава планету нашу. Који је то пут који полази са земље а не сурвава се у бездан смрти? Које је то биће које може избећи смрт на земљи? Сви умиру, све умире на овом језовитом острву смрти. Нема тужније судбе од земљине, нема очајније трагедије од човекове. Зашто се даје живот човеку, када је одасвуд опкољен смрћу? Замке смрти разапете су свуда; на стазе човекове метнут је мрак. Као огроман и чудовишан љигави паук смрт је исплела густе мреже око почађале звезде наше, и у њих хвата људе као беспомоћне муве. Са свих страна људождерске страхоте вијају човека, и он нема куд, јер га је смрт затворила одасвуд. Зашто се даје свест човеку, када она свуда и у свему наилази на смрт? Зашто се даје осећање човеку; да ли зато да осети како му је гроб — отац а црви — браћа. Кроз напаћеног Јова сваки од нас довикује гробу: ти си отац мој, а црвима: ви сте мати моја. Свест је тужан и страشان дар човеку, но много тужнији и много страшнији дар је — осећање. А чула? Зашто су чула дата човеку: да ли зато да му буду пипци, помоћу којих ће на сваком кораку у историји рода људског напипати смрт? Пошаљите мисао своју по овом острву смрти да вам пронађе смисао човековом постојању, и она ће вам се вратити ојађена и тужна, сва посута хладним пепелом смрти; пошаљите осећање своје, и оно ће вам се вратити изранављено и изгрувано по непролазним гудурама смрти; пружите једно чуло своје до краја ма ког бића у историји, и оно ће као крај његов, као завршетак његов несумњиво напипати смрт.

Господо, смрт је најочигледнија, најуниверзалнија стварност у свету. У самој ствари, последња, завршна стварност људског живота на земљи јесте смрт. Реците, зар смрт није последња стварност и моја и ваша? Сви смо ми заражени смрћу сви без изузетка; бакцили смрти пројели су сва ткива бића нашег; сваки од нас носи у себи хиљаде смрти. Нашу планету стално пустоши хронична епидемија смрти; нема медицине која нас може спасти ове епидемије; нема карантина где би се људи могли очистити од микроба смрти. Шта је људски живот на земљи ако не: стално грчевито отимање од смрти, борба са смрћу, и најзад — пораз од смрти? Јер ми у медицини, у науци, у философији побеђујемо не саму смрт већ њене претече: болести и слабости. И то их побеђујемо делимично и привремено. Шта су триумфи науке, философије, технике пред страшним фактом свеопште смртности свега људског? Ништа друго до граја збуњене и преплашене деце. Ако има трагике у световима, онда је централа њена човек. Трагично је бити човек, о! несравњено трагичније него бити тигар или овца, змија или птица, пуж или комарац. Ма колико се човек напрезао да превазиђе трагику људског живота, он мора и осећати и сазнавати да стално остаје затвореник у неотворљивој тамници смрти, тамници која нема ни прозора ни врата. Рађајући се на свет, човек је од првог момента кандидат за смрт; и не само то, него чим се роди — већ је осуђен на смрт. Утроба која нас рађа није друго до рођена сестра гроба. Излазећи из мајчине утробе човек већ ступа на пут који води у гроб. Ма којим путем ишао по овом острву смрти, човек се најзад мора искрцати у — гроб. Сваки човек је залог, који на крају крајева прогута ненасита смрт, «всејадица смрт»¹. Шта нам остаје, о кукавни заробљеници смрти? Једино: побуна горког осмејка и грч немоћног срца.

Господо, на дугом и страшном путу кроз историју у човеку се толико насладало и нагомилало смрти, да је смрт постала једина категорија, у којој се креће и бива сав живот људски, у којој он настаје, остаје, па можда и престаје. Кроз историју се у човеку изродило једно убеђење: ако у овом свету има ичег неопходног, онда је то смрт. То убеђење постало је мором сваке историске епохе. Језовита реалност смрти приморала је човечанство да то убеђење формулише у догму: смрт је неопходност. Ту немилу догму предавао је у наслеђе отац сину, човек човеку, поколење поколењу. Ако човек без предрасуде загледа у историју овог чудног света, мора признати да је овај свет — огромна воденица смрти која непрекидно меље поворке људи, од првог човека, па све до последњег. И мене меље, и тебе меље, пријатељу, и све нас меље, док нас једног дана или једне ноћи не самеле. Реците, може ли човек спокојан бити, и без бунта овај свет примити, када је у овој воденици смрти прикљештен између два воденична камена, који ће га дотле млетити док га сасвим

¹ Тако Црква назива смрт: Сједален, Петак ваји, Утро.

не самелу? може ли мува бити спокојна у пауковој мрежи, и миш у мишоловци? Од ужаса — човек осећа да је овај живот неко страшно привиђење и мрачно заточење. Изгледа, неко нас је послао на заточење одвратном привиђењу; послао је нас који смо и сами од исте материје од које и привиђење. Довољно је и једно око човеку па да види да је наша планета — тркалиште привиђења, тркалиште калдрмисано лобањама људским. И још: тркалиште са свих страна обзидано смрћу. А васиона? није ли то огромна, огромна, херметички затворена гробница, по којој људи као очајне кртице непрестано рију, и никако да је прорију?

Сваколика историја рода људског није друго до заглушна афирмација смрти. Све њене буре и олује, затишја и подвизи, сви њени творци и борци, сведоче једно, само једно: смрт је неопходност; сваки је човек неизоставно и неминовно смртан. То је финале сваког људског бића, то тестамент који за собом неизоставно оставља сваки житељ наше планете. Тај тестамент су свакоме од нас оставили претци наши. У њему стоје само ове три речи: смрт је неопходност. — Реците, господо, може ли човек са таквим тестаментом бити спокојан и срећан у овој воденици смрти? је ли могућан, је ли логичан, је ли оправдан, је ли потребан прогрес у свету, у коме је смрт — најнеодољивија неопходност? А то питање значи: има ли смисла овакав свет, овакав живот, овакав човек? Питање прогреса питање је смисла животног. Ако је у воденици смрти могућан смисао живота, могућан је и прогрес. Одговор пак на то питање могућан је једино кроз одговор на питање смрти. Решењем проблема смрти у самој ствари решава се централни проблем. Посредно и непосредно, сви се проблеми у крајњој линији свде на проблем смрти. Ко реши проблем смрти, решио је главне проблеме људске свести и савести. На овом проблему пробају се сви богови и сви људи. Ако ико реши овај проблем, онда је то истинити Бог, и нема Других богова, и — не требају нам.

Суочите проблем смрти са савременом позитивистичком науком. Да би решила проблем живота и смрти, наука је мобилисала све своје силе, али се сви њени напори сливају у један закључак: у свету владају природни закони који су неопходни и неизменљиви; и смрт је природни закон, зато је неопходан и неизменљив; у оваквом свету и оваквом човеку: смрт је неопходност. — Ето, свој одговор на страшни проблем смрти наука увија у тајанствену реч: неопходност. Али, она тиме не решава проблем већ га само констатује и афирмира. Оваквим одговором наука потврђује чињеницу да је смрт неопходност. Но, господо, баш та чињеница и јесте највеће проклетство за род људски. Ја морам извући консеквенце из овог догмата савремене науке: ако је смрт неопходност, онда људски живот нема смисла: неопходност остаје неопходношћу: човечанство је осуђено на перманентни status quo ante, тј. осуђено на перманентну смрт, пошто је смрт неопходност за све људе. «Верујемо, изјавио је недавно чувени астроном Џејмс Џинс, професор Кембриџког универзитета, да васиона није стална, непроменљива склопа. Она живи својим животом, путује, као и сви ми, путем који води од рођења до смрти. Јер наука не зна ни за какву промену сем промене која се састоји у старењу, и ни за какав напредак изузев напретка ка гробу. У светлости нашег садашњег знања, приморани смо да верујемо да је цела материјална васиона само један пример за ово, ма да на огромној скали»¹.

Пошто је смрт једини природни завршетак човека, па и саме васионе, онда је прави прогрес у основи немогућ; не само немогућ већ и непотребан. Јер нашта ми прогрес, када се састоји у томе да ме свечано испрати од колевке до гроба? То је као кад те осуде на смрт, па целат премаже мач медом, да би ти било слађе кад ти њиме одруби главу... Нашта ми прогрес, нашта живот, нашта сав труд, и рад, и дужност, и љубав, и мржња, и култура, и цивилизација, кад умирем сав без остатка? Све то пред чиме се људи клањају: прогрес, култура, цивилизација, рад, дужност, морал, отаџбина, породица, — све су то вампири који ми крв сишу, сишу, сишу... Проклети били!

Господо, треба бити искрен: ако је смрт неопходност, онда је овај живот — најподругљивији дар, најодвратнији потсмех, и главно: ужас, неиздржљиви ужас... Неопходност смрти је за науку неуклонљива и непобедива; то значи: наука не може ни пронаћи ни дати смисао животу. Пред проблемом смрти издише и сама наука. Многи говоре: наука је сила, наука је моћ. Но реците: зар је сила, која је безсилна пред смрћу, у самој ствари сила? зар је моћ, која је немоћна пред смрћу, у самој ствари моћ? Нема силе мимо ону која побеђује смрт. Веле: наука је човекољубива. Но какво ми је то човекољубље, кад она оставља човека у смрти? када је немоћна да га одбрани од смрти? Човекољубље је: победити смрт. И нема другог.

¹ The stars in their courses, Cambridge, 1931.

Господо, суочите проблем смрти са ма којом философијом, старом или новом. Гле, сва се логика свих философија слива у један принцип: категорије људског мишљења доказују немогућност победе над смрћу; смрт је логична последица трошности човекова бића, стога је смрт неизбежна неопходност... Овакав одговор потстиче ме на питање: како философија може дати смисао човековом животу, када тако решава кобни проблем смрти? У самој ствари, разне философије и нису друго до аритметика песимизма. Када човек са ивице гроба посматра свет, онда му ни једна философија не може засладити горку тајну смрти.

Суочите проблем смрти са европском хуманистичком културом. Многе је наивне европска култура надом окрилила. Но слаба су то крила да би човека могла дићи изнад смрти. Смрт их немилосрдно сасеца у корену. И културни се човек осећа трагично немоћан пред страшним фактом смрти. Стани на ивицу свога гроба и измери културу на теразијама своје савести; гле, лакша је од ништа. Пред смрћу она се савија у згрчену нулу. Све њене тековине смрт полако нагриза и отискује у свој мрачни амбис. Зар култура која није устању да победи смрт, у самој ствари претставља силу која јој се од многих приписује? Каква је корист човеку од тога што је културан, културан у воденици смрти, која ће данас — сутра самлети и њега и његову културу?

Ставите проблем смрти пред нехришћанске религије. Све се оне муче њиме; и решавајући га, оне га или обилазе, или негирају, или прескачу. Најтипичније су од њих: браманизам и будизам. За браманизам, смрт је као и сав видљиви свет: Маја, варљива реалност, небиће, неегзистенција. Проблем смрти спада у неку врсту самозваних реалности, које ваља превазићи силом воље своје. Сав је видљиви свет — изложба привиђења, која ишчиљавају у нереалне фантоме. — Решавајући на такав начин проблем смрти, браманизам га не решава већ негира. А будизам? Будизам је пунолетство очајања; то је не само философија него и религија песимизма. Тајна небића је пријатнија од горке — прегорке тајне бића. Смрт је ослобођење од окова овог страшног чудовишта што се свет зове. Иза смрти — блаженство је нирване. — Тако, будизам не решава већ прескаче проблем смрти; не побеђује смрт већ је очајно проклиње. На сличан начин и остале религије не претстављају друго до банкротство пред проблемом смрти.

Господо, вредност, праву вредност сваке науке, сваке философије, сваке религије, сваке културе пронаћи ћете, ако их прочитате у контексту са смрћу. И кроз науку, и кроз философију, и кроз многобројне религије човек покушава да победи смрт, и никако не успева... Човек је сам, а око њега подмукло ћути безобални океан смрти... Заробљен смрћу, човек риче од уздаха срца свог, и нико да му одговори, нико од људи, нико од богова. И ако што одмуца наука, или философија, или култура, све је то слаба наркоза која никако не може да успава ужасом смрти пробуђену душу људску. Погледајте, човеку и човечанству никуда из проклете воденице смрти. Наша мргодна планета има и сувише центрипеталне силе за све што је смртно, па и за човека. Сав електрицитет бола, ужаса, трагике, сабира се у један гром, гром смрти, против кога нема громобрана. Смрт је врховно зло, које синтезира сва зла; врховни ужас, који синтезира све ужасе; врховна трагика, која синтезира све трагике. Пред тим врховним злом, пред тим врховним ужасом, пред том врховном трагицом, обамира у немоћи и очајању сав дух људски и сав род људски... Прогрес? О, та сваки људски прогрес шта је друго ако не прогрес ка смрти, прогрес ка гробу? Сви прогреси у воденици смрти завршавају смрћу.

Господо, сва делатност рода људског кроз историју сведочи и тврди једно: човеку је немогуће победити смрт. Али, ако је то последњи и завршни закључак, чега ради онда живети? чега ради стварати историју, учествовати у њој, ломити се по њој? Историја рода људског, која није Друго до немилосрдна, тиранска диктатура смрти, није ли потсмех над људским бићем и његовим прогресом? Не варајмо себе: смрт је тријумф тираније и трагизма, и авај — пир ироније и комизма... Јадно и комично је биће човек, када му је суђено да живи у воденици смрти гледајући како она немилосрдно меље човека за човеком, нараштај за нараштајем, и осећајући како и њега самог постепено меље док га сасвим не самеле... Несрећном и исмејаном бићу што се човек зове немогуће је, апсолутно немогуће, победити смрт. Шта онда? Има ли излаза? — Да, има. Оно што је немогуће човеку, показало се могуће само једном бићу у свим световима. Кома? — Богочовеку Христу.

Богочовек Христос је победио смрт. Чиме? — Својим васкрсењем. И том победом решио проклети проблем смрти; решио га не теориски, не апстрактно, не априористички, већ догађајем, доживљајем, фактом, историским фактом васкрсења свог из мртвих.

Господо, нема догађаја, не само у Еванђељу већ и у историји рода људског, који је тако

силно, тако убедљиво, тако непоречно посведочен као васкрсење Христово. У целокупној својој историској стварности и моћи, хришћанство је засновано на факту васкрсења Христовог. Својом свепобедном силом оно је наметнуло себе за центар хришћанства. Ако се хришћанство може свести на догађај, онда је тај догађај — васкрсење Христово. Ако хришћанство има почетак у времену, онда оно почиње не од Витлејема већ од Васкрсења. Темељ хришћанства је васкрсење Христово. То је основни факт; не пође ли се од њега, не може се одгонетнути загонетна личност Исуса Назарећанина. Васкрсењем својим Господ Христос је објаснио свету Себе, своју Богочовечанску личност. До васкрсења свог Он је учио о вечном животу, али је тек васкрсењем доказао да је Он заиста живот вечни. До васкрсења свог Он је учио људе победи над смрћу, али је тек васкрсењем победио смрт и дао људима силе да и они побеђују смрт и у души и у телу свом. Једном речју: целокупно учење Христово тек у васкрсењу Његовом добија своју опитну, експерименталну потврду и објашњење.

Без васкрсења Христовог хришћанство се апсолутно не може објаснити. Молим вас, чиме ћете објаснити неустрашиву проповед Апостола о васкрслом Христу, оних Апостола који су се, поражени и поплашени голготском смрћу Христовом, кукавички били разбегли од Њега? Чиме ћете објаснити, чиме? — Једино васкрсењем Христовим. Да је Христос умро, а не и васкрсао, с правом пита свети Златоуст — ко би се усудио да Га проповеда као Бога и Спаситеља? Ко би за Њим пошао, ко у смрт за Њега ишао? Да Христос није васкрсао, ко би Апостоле, те немоћне очајнике и преплашене бегунце, одушевио да проповедају једнога мртваца; и какву су награду могли очекивати од мртваца, какву почаст? Та они су побегли од Њега живог чим је био ухваћен; а после смрти Његове зар би они могли стајати онако смело за Њега, да Он није васкрсао? Не, не! Они нису могли ни смели измислити васкрсење Христово да се оно није десило. Много пута Спаситељ им је за живота свог говорио о свом васкрсењу, али они од свега тога нису ништа разумели. Стога, да Христос није васкрсао, они би, гоњени од целог народа, протеривани из града у град, морали најзад одустати од Њега и престати да шире гласове о некаквом васкрсењу Његовом. Да се васкрсење Христово није стварно десило већ да су га измислили Апостоли, у шта би се они могли уздати проповедајући једну такву измишљотину? Да ли у силу своје речи? Та они су били врло неуки људи. Да ли у богатство? Та они нису имали ни торбе, ни штапа ни обуће. Да ли у знатност порекла? Та они су били сиромашни, и рођени од сиромашних. Да ли у знаменитост завичаја? Та они су долазили из незнатних села. Да ли у своју многобројност? Та њих је било свега једанаест. Да ли у обећања Учитељева? Али, да Он није васкрсао, онда ни остала обећања Његова не би за њих била веродостојна. И како би они могли укротити народни бес? Када се храбри Петар од страха одрекао Христа пред служавком, и сви остали, видевши Га везана, кукавички разбегли, како би онда они смели помислити да иду у све крајеве света и свуда усађују измишљену проповед о васкрсењу? Када се један препао од служавке, а остали и од самог погледа на узе, како су се онда они могли одржати пред царевима, владарима и народима, где су мачеви, ужарени казани, усијане пећи, безбројне врсте свакодневне смрти, како ако не тако што их је божанском силом својом крепио васкрсли Господ Христос? Да, да, све је то чинила сила васкрслога Богочовека.

Но, без васкрсења Христовог се не би могло објаснити не само апостолство Апостола већ ни мучеништво Мученика, ни исповедништво Исповедника, ни светитељство Светитеља, ни чудотворство Чудотвораца, ни вера верујућих, ни љубав љубећих, ни нада надајућих се, нити икоји хришћански подвиг. Да вера хришћанска није вера васкрслог, и стога вечно живог и животворног Богочовека Христа, ко би кроз толике векове милионе и милионе људи одушевљавао на веру у Христа, на љубав према Њему, на живот у Њему, и водио их кроз свете еванђелске врлине и подвиге? Једном речју: да није васкрсења Христовог, хришћанства не би било; Христос би био први и последњи хришћанин који је издахнуо и умро на крсту, а са Њим и Његово учење и Његово дело. Тада би била истинита реч несрећног Ничеа: Први и последњи хришћанин распет је на Голготи.

Господо, васкрсење Богочовека Христа је преврат, први радикални преврат и прва истинска револуција у историји човечанства. Оно је поделило историју на два дела; у првом делу владала је девиза: смрт је неопходност; у другом почиње да влада девиза: бесмртност је неопходност. Васкрсење Христово је вододелница људске историје: до њега — истински прогрес је био немогућ, од њега — он постаје могућ. Из факта васкрсења Христовог родила се философија васкрсења, која непобитно показује и доказује да је неопходност: не — смрт, већ бесмртност; не — победа смрти, већ победа над смрћу. У том, једино у том факту, и животу изграђеном на том факту васкрсења Христовог, могућ је прави, истински прогрес.

Практично убеђење и философска догма: смрт је неопходност, — врхунац је и пунолетство песимизма. Та догма има своје постулате у принципима: грех је неопходност, зло је неопходност. Али и философија васкрсења има своје постулате; ево њих: безгрешност је неопходност, добро је неопходност. Кад је васкрсење Богочовека Христа — факт, догађај, доживљај, онда нема ни једне богочовечанске врлине и особине која у животу људском не би могла постати факт, догађај, доживљај.

Факт васкрсења Христовог није ограничен ни временом ни простором; он је са сваке стране бескрајан и бесконачан као и сама личност Богочовека Христа. То је факт и догађај свечовечанског значаја и замаха; он се разраста у многомилиони живот свих хришћана, јер су хришћани тиме хришћани што вером у васкрслог Господа Христа по стају чланови Богочовечанског тела Његовог: Цркве. Црква и није друго до непрекидно и бескрајно продужавање једног догађаја, једног факта: васкрсења Христовог. То је нови организам, нова реалност, бескрајна, бесконачна, бесмртна. Ту нема граница временских ни просторних. Факт васкрсења Христовог је темељ Цркве, темељ хришћанства и сваког хришћанина. Ако се човек не назидва на њему, назидвао се на живом песку, јер сви темељи мимо њега нису друго до живи песак.

Васкрсењем Својим Богочовек је пробио порочни круг смрти: извршио прелаз из смрти у бесмртност, из времена у вечност. У личности Његовој извршио је тај прелаз и човек, али не као човек већ као Богочовек. Зато је васкрсење централни факт: из њега се изводи и на њега се своди сва хришћанска прагматика, сав живот хришћанина. Од човека се тражи једно: да усвоји тај факт, да доживи тај доживљај, да васкрсне себе из гроба свега онога што је смртно, сједињујући путем вере душу своју са васкрслим Господом Христом.

Христова победа над смрћу омогућила је бескрајни прогрес човека и човечанства ка божанском савршенству. Уствари: истински се прогрес састоји у победи над смрћу, у обесмрћењу и душе и тела, у спасењу од смрти, а то ће рећи: у спасењу од греха и зла, који су једини творци смрти. Али ако је смрт завршетак човека и човечанства, онда су све човекове чежње за прогресом — најпроклетније и најподругљивије својство, које је неко убацио у човека, да би му се што пакосније потсмехнуо. У том случају, најбоље је и најдоследније: замрети у очајној инерцији и извршити самоубиство, јер би живот био несносна тиранија и неиздржљив потсмех.

Многи не признају васкрсење, не признају победу над смрћу а говоре о прогресу. Но сви ти прогреси, били научни, или философски, или уметнички, или културни, нису друго до концентрични кругови, уписани у кругу смрти. Прогрес који изневери и напусти човека у смрти, није прогрес већ фалсификат прогреса. Ако прогрес није у стању да осмисли живот и смрт, да обесмрти човека и човечанство, онда то није прогрес већ маскирани регрес. Такви су сви прогреси сем прогреса заснованог на васкрслем Богочовеку. Није ли смрт побеђена, и бесмртност осигурана васкрсењем, онда нема истинског прогреса у овој страшној воденици смрти, онда су сви људи без изузетка робови смрти, лакеји смрти, мливо смрти. Ако је тако, рашта онда живети, о воденичари прогреса у воденици смрти? Зар зато, да ме воденица смрти на крају крајева самеље целог без остатка?... Да, да, сви прогреси који нису засновани на бесмртности човекове личности, претстављају из себе наивне чаролике бајке и скаске, које несрећни житељ ове планете сања, у чијем наручју? — У одвратном наручју аждаје смрти.

Реч прогрес у буквалном смислу означава свако кретање напред. Кроз свуколику делатност своју: религиску, философску, научну, техничку, економску, род људски се, очигледно, креће напред, иде напред, ка чему? Нема сумње — ка смрти, као последњој реалности. Рођени у воденици смрти, одрасли у њој, људи, сви људи са свима својим прогресима бивају најзад самлевени смрћу. Загледајте у тајау људских прогреса, и ако вам разум није успаван морфијумом наивног хуманизма и срце опијено опијумом културног идолопоклонства, стварипоклонства, ви ћете морати открити да човечанство кроз све своје прогресе хита ка једном, прогресира ка једном: ка смрти. Иза свих наших прогреса стоји смрт. То је најсигурнија мета људског прогреса. А када се прогрес завршава смрћу, није ли смешно називати га прогресом? Паметније је називати га регресом, кобним регресом, јер све одводи у небиће, у непостојање, у ништавило. Ако не желимо да намерно заваравмо оно мало сазнања што имамо у срцу, онда морамо и сазнати и осетити да нема истинског прогреса без победе над смрћу, без осигурања бесмртности за човекову личност, без осигурања вечног живота. Другим речима: човеку и човечанству нема прогреса без Богочовека Христа, јединог победитеља смрти. Јер прогрес је само оно што савлађује смрт и осигурава бесмртност човековој личности; све пак оно што не савлађује смрт и не осигурава бесмртност

људском бићу, није друго до регрес, фатални регрес, који човека осуђује на смрт, иза које нема васкрсења. Пошто је Богочовек Христос једини победитељ смрти, то је Он и једини оснивач и творац једино истинског прогреса, прогреса богочовечанског; а човек, и све што је човечје, сувише човечје, у ствари је регрес. Дилема је врло јасна: човек или Богочовек, смрт или бесмртност?... Пријатељу, ако си макар једном озбиљно запитао себе: шта је смисао моме животу који овако неуморно хита ка гробу, прогресира ка смрти, — ти си само у васкрслом Господу Исусу могао наћи одговор на своје питање. Ако си пак свој лични проблем проширио на цело човечанство, и у бесане ноћи и хучне дане озбиљно питао себе: какав је смисао постојању рода људског, и шта је уствари прогрес људски, — ти си из свих чињеница могао извући само један закључак: прогрес је све што одводи Христу и васкрсењу, јер осигурава бесмртност и човеку и човечанству; регрес је све што одвраћа од Христа и васкрсења, јер гура у смрт, у небиће и човека и човечанство. Христочежњивост је витална сила прогреса, јер се њоме савлађују смрт и смртност, то јест: грех и зло, а осигурава бесмртност и живот вечни.

Једини смисао људског постојања у овој воденици смрти јесте лична бесмртност сваког људског бића. Без тога, нашта нам прогрес и усавршавање, нашта философија и култура, нашта нам добро и зло, нашта Бог и свет? Осетити се бесмртним још за живота у телу, јесте блаженство које се само Богочовеком Христом може пронаћи и осигурати. Развијање осећања бесмртности и његово претварање у сазнање бесмртности, посао је Христовог човека у овом животу. Изгледа ми: Спаситељево Еванђеље и није друго до практично упутство како човек може себе смртна прерадити у бесмртна. Практикујући еванђелске врлине, човек савлађује све што је смртно у њему; и уколико еванђелскије живи утолико јаче потискује из себе смрт и смртност и ураста у бесмртност и вечност. Осећати Господа Христа у себи исто је што и осећати се бесмртним. То осећање бесмртности извире из осећања Бога, јер је Бог извор бесмртности и вечног живота.

«Шта је бесмртност?» пита велики хришћански философ, Св. Исак Сирин, и одговара: «Бесмртност је осећање Бога». Осећати Бога значи: осећати се бесмртним. Бог и бесмртност су два корелативна појма, јер су два корелативна факта. Једно је немогуће без другог. Осећати Бога у себи стално, у свакој мисли, у сваком осећању, у сваком поступку, и јесте бесмртност. Стећи то осећање Бога и значи: осигурати себи бесмртност и живот вечни. Отуда само из вере у Бога, из осећања Бога истиче и осећање личне бесмртности човекове.

Богочовечански прогрес се и састоји у томе што у људима развија и усавршава то осећање личне бесмртности човекове, јер до максимума развија у њима осећање Бога. Човек Христове вере живи осећањем и сазнањем да је сваки човек бесмртан и вечан, те стога не може бити предмет ничије експлоатације и тираније. Осећање бесмртности долази од осећања Бога, а осећање Бога не трпи грех већ га изгони из човека, јер грех производи смрт. Ако је у човеку живо осећање Бога, живо је са њим и осећање бесмртности које се неуморно бори са свим оним што усмрђује човека, а то је грех, сваки грех и свако зло.

Господо, загледајте у основне принципе европског хуманистичког прогреса, у његову метафизику. Зар не видите да хуманистичка култура систематски затупљује у човеку осећање бесмртности док га сасвим не затупи, и човек европске културе одлучно тврди: тело сам и само тело. А то значи: смртан сам и само смртан. Тако је хуманистичком Европом завладала девиза: човек је смртно биће. То је формула хуманистичког човека, то суштина његовог прогреса. Најпре несвесно, а затим систематски свесно и намерно у европског човека је кроз науку, и кроз философију, и кроз културу убризгавано сазнање да је човек смртан сав без остатка. То се сазнање поступно формирало у убеђење које гласи: смрт је неопходност. Смрт — неопходност! Има ли већег ужаса, и увреде, и потсмеа: највећи непријатељ човеку — неопходан је човеку! Реците, има ли ту логике, макар најмање, макар детињске, макар инсекатске? Да није европски човек, дављен и млевен у воденици смрти, изгубио и последњу трунку разума, и почео да бунца?... Опустошен је хуманистички човек, страховито опустошен, јер је из њега протерано и сазнање и осећање личне бесмртности. А без тога зар је човек — потпун човек?

О, сужен је европски човек, феноменално сужен, и опатуљен, и смањен, и сведен на разломак и одломак човека, јер је из њега истерано свако осећање бескрајности и бесконачности. А без бесконачности може ли човек опште постојати? И ако може постојати, има ли смисла његово

постојање? Зар без тог осећања бесконачности није он — мртва ствар међу стварима и пролазна животиња међу животињама? Допустите ми парадокс: ја држим да су понеке животиње бескрајније у својим осећањима и бесмртније у својим жељама од човека европског хуманистичког прогреса. Смежуран, закржљао, овештаствен, дегенерисан, хуманистички човек је потпуно у праву што је устима својих мудраца објавио да је постао од мајмуна. Изједначен са животињама по пореклу, зашто да не изједначи себе са њима и у моралу. Припадајући животињама, зверовима по суштини свога бића, он им припада и по моралу. Зар се грех и злочин све више и више не сматрају у модерном судском правосуђу за неминовност социјалне средине, за неопходност природе? Пошто у човеку нема ничег бесмртног и вечног, то је сва етика, на крају крајева, сведена на нагонске прохтеве. И хуманистички човек се у етици изједначио са својим претцима: мајмунима и зверовима, и у његовом животу завладао је принцип: homo homini lupus (човек човеку вук). Друкчије није ни могло бити, јер се само на осећању човекове бесмртности може заснивати виши и бољи морал од животињског. Ако нема бесмртности и вечнога живота ни у човеку ни око човека, онда је за човека — животињу сасвим природан и логичан животињски морал; онда — да једемо и пијемо, јер ћемо сутра умрети (I кор. 15, 33).

Господо, релативизам у философији европског хуманистичког прогреса морао је резултирати релативизмом у етици; а релативизам је отац анархизма и нихилизма. Отуда, на крају свих крајева, сва практична етика хуманистичког човека није друго до анархија и нихилизам. Јер анархија и нихилизам су неминовна, завршна, апокалиптичка фаза европског хуманистичког прогреса. Идејни анархизам и нихилизам, идејно распадање морало се појавити у практичном анархизму и нихилизму, у практичном распадању европског хуманистичког човечанства и његовог прогреса. Зар ми нисмо очевици идејног и практичног анархизма и нихилизма који пустоше европски континент? Сабирци европског прогреса су такви да ма како их ви сабирали увек као збир морају дати анархизам и нихилизам.

Господо, глуп је европски човек, катастрофално глуп, када може, не верујући у Бога и бесмртност душе, веровати у прогрес, у смисао живота, и радити на томе. Та нашта ми прогрес, када ме иза њега чека смрт? нашта ми сви светови, сва сазвежђа, све културе, када ме из њих вреба смрт, и најзад увреба? Где смрти има, ту стварно прогреса нема. А ако га има, он је само проклети прогрес у воденици смрти. Зато га треба уништити потпуно и без трага.

Ту муку од европског хуманистичког прогреса осетио је и уметнички изразио у својој трагедији: Rossum's universal Robots, истакнути чехословачки писац Карел Чапек. Између његових хероја Алквиста и Јелене води се овакав дијалог:

Алквист: Има ли Нана какав молитвеник?

Јелена: Има један врло велики.

Алквист: И у њему се, сигурно, налазе молитве за разне случајеве у животу? против непогоде? против болести?

Јелена: Да, против искушења, против поплаве...

Алквист: А против прогреса, нема ли?

Јелена: Држим да нема.

Алквист: Е, то је штета.

Господо, према хуманистичком човеку и његовом прогресу стоји Христов човек, светосавски човек са својим богочовечанским прогресом. Основно је начело богочовечанског прогреса: човек је прави човек једино Богом, једино Богочовеком; другим речима: човек је прави човек једино бесмртношћу, тј. савлађивањем свега смртнога и сваке смртности, победом над смрћу. Савлађујући у себи грех и зло, светосавски човек савлађује тиме смрт и смртност у своме сазнању и осећању, и сједињује себе са Једино Бесмртним: Богочовеком Христом. Светосавски човек, сјединивши себе са бесмртним Богочовеком, већ је бесмртан, у овом свету бесмртан: његов ум већ мисли мисао Христову, мисао бесмртну и вечну; а његово срце већ осећа у себи живот Христов, живот бесмртан и вечан...

По вашим очима као да тумара питање: како се то постиже у овој проклетој воденици смрти? Ево како: вером у васкрслог Господа Исуса. Поверује ли човек свесрдно и искрено у васкрслог Богочовека, у његовој се души одмах роди осећање бесмртности, васкрслости, осећање да је смрт

побеђена, а са њом и грех и зло. То осећање личне бесмртности одушевљава и потстиче хришћанина на све еванђелске подвиге, и он с радошћу испуњава заповести Христове, и са усхићењем пролази животни пут од небића до свебића, од смрти до бесмртности. Као тачка која се разрасте у све бескрајности, такав је човек када се разрасте Богочовеком: сав зрачи божанском бескрајношћу и бескрајностима, и осећа се бесмртан и бескрајан на свима тачкама свога бића. Тако се трагично начело хуманистичког прогреса: смрт је неопходност, замењује радосним начелом богочовечанског прогреса: бесмртност је неопходност.

Богочовечански прогрес има свој богочовечански морал: у њему се сав живот човеков руководи и динамизира Богочовеком. Добро је само оно што је Христово; ван тога нема истинског добра. Бесмртност је главно својство Христовог добра. Отуда је бесмртност неопходна у моралу Христовог човека као осећање, као сазнање, као дело, као пракса. Осећати Господа Христа као душу своје душе, као живот свога живота, и јесте бесмртност човекова, јер је тиме осигурана бескрајност и бесконачност мисли, осећања, живота. За право хришћанина, бесмртност је и природна и логична, а са њом и у њој бескрајност и бесконачност. То је оно што омогућава и осигурава бескрајно морално усавршавање, бескрајни морални прогрес ка Богу, који је збир свих бескрајности, свих бесконачности, свих савршенстава. Стога је сасвим природан, и логичан, и оправдан категорички императив богочовечанског прогреса: Будите савршени као што је савршен Отац ваш небески — Бог (Матеј 5, 48).

Христов човек се креће путем божанског савршенства савлађујући помоћу еванђелских врлина грех и зло у себи и у свету око себе. Он увек иде напред из добра у добро, из мањег у веће из већег у највеће; при томе он никада не стаје, не застајкује, јер свако застајкивање значи духовну укоченост, обамрлост, смрт. Кроз сваку чисту мисао, кроз свако свето осећање, кроз сваку добру жељу и благу реч он прогресиран ка васкрсењу, ка бесмртности, ка вечном животу.

Савлађујући грех и смрт, Христов човек пролази у овом животу три главне етапе хришћанског еволуционизма: рођење у Христу, преображење у Христу, васкрсење у Христу. Крајњи циљ његове борбе јесте: васкрснути са Христом. А то значи: победити смрт. Гле, ти си већ победио смрт, ако си свом душом поверовао у васкрслог Богочовека, јер је он рекао: «Ко верује мене, има живот вечни, ... прешао је из смрти у живот» ...

Тек вером у васкрслог Богочовека човек почиње да бива човек, јер се ослобађа греха и смрти и стиче осећање бесмртности. Грех је болест која отупљује, закржљује, паралише у човеку осећања бесмртности, те човек ни осећањем ни мишљу не досеже до Бога живог и истинитог. Такав човек је осакаћен човек, получовек, подчовек. Богочовек је победио грех и смрт васкрсењем, да би човека разбудило на бесмртност и живот вечни, да би закржљало и обамрло осећање бесмртности у човеку оживео и подмладио, те да човек осети Бога и живот вечни као смисао људског живота и на земљи и на небу. Уствари, Црква и није друго до божанска радионица, у којој се непрестано подмлађује, освежује и окрепљује, човеково осећање и сазнање личне бесмртности и бесконачности. Зар молитва не обесконачује душу сједињујући је са Богом? Зар љубав не обесмрћује душу уздижући је до Бога? Зар милосрђе, зар доброта, зар смерност, зар праведност не обесмрћују човека, преносећи његово биће у царство Христове Истине? Не варајмо себе: сваком еванђелском врлином човек савлађује по мало смрти у себи, док је најзад сасвим не савлада и не осигура себи бесмртност и живот вечни.

У богочовечанском прогресу човек стално путује Христом као путем Божјим кроз истину Божју у живот вечни и бесмртни. А све то даровао је роду људском Богочовек Христос својим васкрсењем. Сва истина свих светова, сав смисао свих створења, сва радост свих бића дати су роду људском кроз васкрсење Богочовека Христа. Зато је васкрсење Христово најсудбоноснији догађај у историји света; од њега зависи непролазна, божанска вредност не само сваког човека посебно већ и свих људи скупа.

Господо, ја сам вам у кратким потезима изложио светосавску философију прогреса. Јер је Св. Сава у историји нашег народа највећи и најдаровитији неимар богочовечанског прогреса. За наше национално осећање и сазнање идеологија и прагматика истинског прогреса дата је у личности и раду Св. Саве. Јер шта је прогрес за Св. Саву? Ништа друго до савлађивање смрти и победа над смрћу, а то значи: савлађивање зла и греха, и победа над злом и грехом; а кроз то:

осигурање бесмртности за свачију душу посебно, и за нашу народну душу збирно. Другим речима, за Св. Саву прогрес је ово: стећи Господа Христа, живети Њиме, у Њему, и ради Њега, и на тај начин савладати грех и смрт у себи и у ближњима око себе. Богочовечански прогрес остварује се практиковањем богочовечанских, еванђелских врлина. Јер се тиме савлађује смрт и обесмрћује душа, обесмрћују мисли, обесмрћују осећања. У личности Св. Саве имамо остварен програм богочовечанског прогреса. Христочежњивим подвизима он је од смртног прерадио себе у бесмртног, од пролазног у непролазног, од несветог у светог. За њега је чудесни Господ Исус био све у свему: све у души, све у срцу, све у животу, све у народу, све у држави. Без Христа: и живот, и срце, и душа, и народ, и држава нису ништа друго до смрт иза које нема васкрсења. Осветивши и просветивши себе животом у Христу, Св. Сава је постао први градитељ јединог истинског прогреса у нашем народу: победе над смрћу, над злом, над грехом, над тамом. Зато нема смрти ни у личности његовој ни у делу његовом, већ по свему што је његово разливена је божанска бесмртност и вечност. Савладавши еванђелским подвизима све грешно и смртно у себи, Св. Сава је испунио себе бесмртношћу и вечним животом и тако постао «наставник и првопрестолник и учитељ» пута који води у живот, из смрти у живот. У нашој народној историји он је увек био и заувек остао највећи и незаменљиви народни вођ наш из смрти у бесмртност, из овог пролазног живота у живот вечни. Нама, и као појединцима и као народу, европски културтрегери непрестано предлажу и намећу хуманистички прогрес који систематски убија осећање бесмртности у човеку и народу, изједначујући људско биће са смртним инсектима и животињама. Али ми имамо у Св. Сави непогрешног и неустрашивог вођа богочовечанског прогреса, који душу нашу претвара у бесмртну и вечну, невидљиво је даноноћним молитвама води кроз ову хучну воденицу смрти и уводи у царство Христове бесмртности и вечности, где сва савршенства и све радости збратимљени живе. Само вођени и предвођени Св. Савом у борби са грехом и смртношћу, ми ћемо непрестано ићи из победе у победу, из победе над грехом у победу над смрћу, и тако, једино тако у овој људождерској воденици смрти осигурати себи бесмртност и у овом и у оном свету.

СВЕТОСАВСКА ФИЛОСОФИЈА КУЛТУРЕ

Ми живимо на географској и духовној вододелници између два света, између две културе, између Истока и Запада. Наша народна душа послата је у овај загонетни свет, и речено јој је: живи — на оштрици мача! Може ли ико од нас без опасности по себе живети на оштрици мача? Није ли за такав живот неопходно да се сви атоми бића нашег претворе у очи неуспављиве, и све мисли душе наше у зенице неослепљиве? С једне стране, душу нашу привлачи метежни Запад магнетском тежом својом, а с друге — мами нас спокојни Исток тајанственом красотом својом. Под политираном кором Запада тутње вулканске противречности; под храпавом кором Истока шуме богочежњиве понорнице духа. И нас растржу два света. Куда ћемо ићи: на Исток или на Запад? Наша душа мора бити херувимски видовита и серафимски слуховита, да би могла поћи и ићи путем, који се неће завршити њеном смрћу. Не реци: нека се подели душа народа нашег; нека пола пође на Исток а пола на Запад. Пријатељу, може ли око твоје гледати, ако га поделиш? може ли срце твоје осећати, ако га расечеш? може ли царство опстати, ако се подели? Саме чињенице непоречно одговарају и непобитно сведоче: не може. Како онда душа народа нашег може живети, и не умрети, и бесмртна постати, ако се подели?

Не треба се варати, положај наше народне душе је Судбоносно озбиљан; само се опортунист може односити према њему неозбиљно. Основно је начело психологије народа: сваки појединац носи у себи не само судбину своје личне већ и народне душе. Сваки је одговоран за све. У телу народа нашег, душе наше испреплетане су међу собом као корење у земљи, из кога расте једно стабло, једно дрво. У свакоме има свачије душе, а све душе сачињавају један недељиви организам. Ако је душа моја загнојила чиром егоизма, зар се отровни гној њен неће разлити по целом организму народне душе? Ако је срце твоје заражено саможивошћу, зар ниси постао гангрена у организму народне душе, гангрена коју треба одмах отсећи?

Навикавај себе на мисао: народна душа није нешто одвојено од нас појединаца; она је органско јединство свих душа свију појединаца. Ма шта ти радио, ма шта мислио, ма шта осећао, — твој рад, твоја мисао, твоје осећање, прониче сву народну душу, улази у њу са свима својим пороцима и врлинама, гадостима и радостима. За здравље наше народне душе одговоран је сваки од нас, и највећи и најмањи, и најученији и најнеписменији, и највиђенији и најпониженији.

Када се наша народна душа први пут устумарала на раскрсници између два света, Св. Сава ју је одлучно повео путем Богочовека Христа. До њега, она је била слепа; кроз њега она је прогледала и први пут угледала вечну Истину и вечни смисао живота. Од смртног, он је душу нашу окренуо Бесмртном, од временог — Вечном, од човечјег — Богочовечном. Ко ме ћемо ићи, пријатељи моји, када се душа наша, плава птица наша, устумара у кавезу тела нашег, устумара мучена растковским питањима: шта је живот? шта смрт? нашто се даје живот човеку када се завршава смрћу? Спопадну ли нас та језива питања, ко ће нам одговорити на њих: да ли европски човек или Растков Богочовек?

Није ли човек задао себи растковска питања, будите уверени, још није изашао из животињског стадијума, још се није развио у човека, јер само животиње и поживотињени људи не задају себи та питања. Сматрали ко да је виши од животиња тиме што се раскошно одева и храни, укажите му на животиње и биље. Гле, зар љиљан у пољу није лепше одевен и од славног цара Соломона? зар није раскошније украшен и од раскошне царице Савске? Гле, зар се пчела не храни боље и од свакога Креза, јер се цвећем храни? А кад светосавски озбиљно загледате у неке претставнике наше интелигенције, видећете да још нису изишли ни из анорганског стања, јер живе телом и ради тела, ради те трошне иловачне чауре душе своје.

Ко се једанпут озбиљно замисли, растковски замисли, над тајанственим бићем што се човек зове, он мора или као Растко свим бићем поверовати у Господа Христа, или извршити самоубиство, неминовно извршити духовно самоубиство, а можда и физичко. Живећи на судбоносној вододелници култура, наш се човек, захваћен растковским питањима, не може смирити док одлучно не пође или путем европског човека или путем светосавског Богочовека. Шта га чека на једном а шта на другом путу? Чиме се завршава један а чиме други пут? На чему почива култура европског човека а на чему култура светосавског Богочовека?

Европска култура почива на човеку као на темељу. Човеком се исцрпљује њен програм и циљ, њена средства и садржина. Хуманизам је њен главни архитект. Сва је изграђена на

софистичком принципу и критеријуму: човек је мера свих ствари, видљивих и невидљивих, и то — европски човек. Он је врховни стваралац и давалац вредности. Истина је оно што он прогласи за истину; смисао живота је оно што он прогласи за смисао; добро и зло је оно што он прогласи за добро и зло. Кратко и искрено речено: европски човек је себе прогласио за бога. Зар нисте приметили како он неизмерно воли да богује, да богује науком и техником, философијом и културом, религијом и политиком, уметношћу и модом, — да богује по сваку цену, макар инквизицијом и папизмом, макар мачем и огњем, макар — троглодитством и људождерством? Он је језиком своје хуманистичко-позитивистичке науке објавио да — нема Бога. И вођен том логиком он је смело извео закључак из тога: пошто нема Бога, онда сам ја — бог!

Ништа тако не воли европски човек но да се претставља као бог, мада је у овој васиони као миш у мишоловци. Да би показао и доказао своје боговство, он је објавио да су сви светови над нама пусти, без Бога и без живих бића. Он поштопото хоће да овлада природом, да је потчини себи, зато је и организовао систематски поход на природу, и тај поход назвао културом. У њега је упрегао своју философију и науку, своју религију и етику, своју политику и технику. И успео да углача неку парчад на кори материје, али је није преобразио. Борећи се са материјом, човек није успео да је очовечи, али је она успела да сузи и оповршини човека, да га сведе на материју. И он, обзидан њоме, сазнаје себе као материју, само као материју.

Знате ли ко је победио? — Иронија, јер је култура учинила човека робом материје, робом ствари. Очигледна је истина: европски човек робује стварима, не богује над њима. Самозвани бог поклонички метанише пред стварима, пред идолима које је сам начинио. У своје походу против свега натприродног, он је тековинама своје културе заменио све надматеријалне тежње: заменио је небо, заменио душу, заменио бесмртност, заменио вечност, заменио Бога живог и истинитог. И културу промовисао за бога. Јер на овој помраченој звезди човек не може да издржи без бога, без ма каквог бога, макар био и лажан, — таква је кобна иронија овако устројеног човека.

Зар не примећујете да је европски човек, у својој културоманији, претворио Европу у фабрику идола? Готово свака културна ствар постала је идол. Отуда је наше доба — идолопоклоничко доба пре свега и изнад свега. Ниједан континент није толико поплавлjen идолима као данашња Европа. Нигде се толико не метанише пред стварима, и нигде се толико не живи за ствари и ради ствари, као у Европи. То је идолопоклонство најгоре врсте, јер је то клањање пред иловачом. Реците, зар човек не клања риђој иловачи, када саможиво љуби земљано, иловачно тело своје, и упорно тврди: тело сам и само тело? Реците, зар европски човек не клања риђој иловачи, када за свој идеал проглашава класу, или народ, или човечанство?

Нема сумње, Европа не пати од атеизма, већ од политеизма; не пати од немања богова, већ од премногих богова. Изгубивши правога Бога, она је хтела да своју глад за Богом засити стварањем многих лажних богова, идола. Од науке и њених хипотеза — створила је идоле; од технике и њених изума — створила је идоле; од религије и њених претставника — створила је идоле; од политике и њених партија — створила је идоле; од моде и њених манекена — створила је идоле, а посред свих идола на васиони трон егоизма посадила европског човека, европског Далај-ламу.

У суштини својој, европска култура је — повампирили фетишизам, фетишизам у европском издању, у европском костиму. «Гурманство за стварима» је главна одлика европског човека. Но фетишистичка метафизика европске културе практично се изражава фетишистичком етиком. Стари незнабожачки фетишизам одликовао се — људождерством. А зар се нови европски фетишизам не одликује исто тако — људождерством, само маскираним, културним људождерством? Зар европска култура није устима своје науке прогласила као главни принцип живота — борбу за самоодржање? Шта је то ако не позив на људождерство? Не значи ли то: човече, бори се за самоодржање — свим средствима; бори се, ако треба, и — људождерством! главно је: одржати се у животу! Како? —То не подилази под контролу савести. Живот је кланица, на којој јачи има право да закоље слабијег. Штавише: слабији људи су материјал за јаче. Пошто ни Бога ни бесмртности нема, онда је човеку ради самоодржања — све допуштено. Допуштен је грех, допуштено зло, допуштен злочин. Позитивистичка је наука објавила: све што бива — бива по природним законима. У природи влада као врховни закон — закон неопходности. Он влада и над људима, и над свима њиховим мислима, осећањима, стремљењима, поступцима. Када греше, људи греше по неопходности. Човече, ти ниси крив, ни за највећи преступ свој — ниси крив, јер све што чиниш, чиниш по природној неопходности... Не чудите се! — грех не може постојати за човека, за кога не постоји Бог, јер је

грех — грех пред Богом. Ако Бога нема, онда — ни греха нема, ни зла нема, ни злочина нема.

Метафизички ниҳилизам европске културе, изражен принципом: «нема Бога», морао се појавити као практични ниҳилизам, чији је принцип: нема греха, све је дозвољено! Обратите пажњу, својом философијом и науком, својом техником и политиком, европска култура систематски потискује из човека све што је бесмртно и вечно, виртуозно парализује у њему осећање бесмртности, смањује му душу док је најзад не сведе на — нулу.

Треба се ослободити Бога, — то је јавна или потајна чежња многих неимара европске културе. Они на томе раде кроз хуманизам и ренесанс, кроз русовљевски натурализам и разбарушени романтизам, кроз позитивизам и агностицизам, кроз рационализам и волунтаризам, кроз парламентаризам и револуционизам. А смелији међу њима створили су лозинку: треба убити Бога! Најзад је најдоследнији неимар и најискренији исповедник европске културе — Ниче, са врха човекоманијске пирамиде егоизма, објавио вест: «умро је Бог!»

Када нема ни вечног Бога, ни бесмртне душе, онда — нема ничег апсолутног, ничег свевредносног, онда — све је релативно, све пролазно, све смртно. И збиља, протеране су све апсолутне вредности, а зацарене — релативне. Нема сумње, релативизам је и логика, и природа, и душа хуманизма. Ајнштајнова теорија релативитета је завршна, збирна резултанта хуманизма и свих његових философских, научних, техничких и политичких огранака, но не само то, него у последњој линији својој, хуманизам није друго до — ниҳилизам.

Кризу европског духа овако оцртава немачки философ Карл Јоел: «Нашем погледу на свет недостаје потез ка целини уопште и смисао за апсолутно. Недостаје нам целина осведочења, а са највишом снагом осведочења и највиша снага веровања; наш морал нема великих карактера; наша историја нема личности кроз које се изражава цео народ и цело време у најзбијенијој снази. Недостаје нам велика поезија, јер наша фантазија, отргнута од космичке целине, хвата се само маленога а у великом се само игра, јер наше песнике не носи више оно космичко осећање класичара, које је њиховим стиховима давало виши звук и њиховим ликовима унутрашњу нужност. Имамо најпојније сликарство тона без мелоса, најраскошнији патос без етоса, и најшаренију инструментацију, илустрацију, инсценацију, највештију технику без душе. Имамо највидљивију средину, најбогатију позорницу, најживљу радњу без јунака, са масама и марионетама као јунацима. Имамо режију као уметност с најјачим ефектом, уметност појава без суштине. Имамо најбогатији живот; али он нема мира и заокружености, унутрашње хармоније, јер му недостаје смисао за целину, за измирење човека и света. Тако криза философије постаје криза времена».

Да, да, хуманизам се није могао не развити у ниҳилизам. Зар може човек не постати ниҳилист, када не признаје никакву апсолутну вредност?

Идите коритом логике до краја, и ви ћете морати доћи до закључка, да је релативизам — отац анархизма. Пошто су сва бића релативна, онда — ниједно од њих нема права да себе наметне другима. Покуша ли, треба ратовати до истребљења. Пошто су све вредности релативне, какво право има ма која од њих, да себе наметне за највећу и врховну? На основу чега твоја истина, пријатељу, потискује моју, када су и једна и друга релативне? Пошто у човечанским световима нема ничег апсолутног, онда — не постоји ни хијерархија бића, ни хијерархија вредности; постоји само анархија.

И заиста, стварност је над стварностима, да су ниҳилизам и анархизам логички завршетак европске културе, неизбежна завршна форма европског хуманизма и релативизма. Хуманизам се неминовно извија у атеизам, пролази кроз анархизам, и завршава ниҳилизмом. Је ли неко данас атеист, знај, ако је доследан, сутра ће бити анархист, а прексутра ниҳилист. А је ли ко ниҳилист, знај да је до њега дошао од хуманизма кроз атеизам.

Шта остаје од човека, када се из тела његовог извуче душа? — Леш. Шта од Европе, када се из тела њеног извуче Бог? — Леш. Истерали су Бога из васионе, зар није постала — лешина? Шта је човек који пориче душу у себи и у свету око себе? Ништа друго до — униформисана иловача, ходећи мртвачки сандук од иловаче. Резултат је поражавајући: заљубљен у ствари, европски човек је најзад и сам постао — ствар. Личност је обесцењена и разорена; остао је човек = ствар. Нема целог интегралног, бесмртног, боголиког човека, већ сами разломци човека, телесна љуштура човека, из које је протеран бесмртни дух. Додуше, љуштура је углачана, политирана, тетовирана, али је ипак љуштура. Европска култура је обездушила човека, овештаствила га и механизирала. Она ми личи на чудовишну машину која гута људе и прерађује их у ствари. Финале је дирљиво тужан и потресно трагичан: човек — бездушна ствар међу бездушним стварима.

Таква је, у главним линијама својим, култура европског човека. А каква је култура светосавског Богочовека? На чему почива она? — Она сва почива на личности Богочовека Христа. Бог је постао човек, да би човека уздигао до Бога. То је почетак и завршетак, између којих се креће православна, светосавска култура. Њена је девиза: Богочовек да буде у свему први, да буде све у свему. Не само Бог, нити само човек, већ Богочовек. Ту је оличено и остварено најприсније јединство Бога са човеком: ту нити се Бог потцењује на рачун човека, нити човек на рачун Бога. Ту се постиже идеална равнотежа и остварује савршена хармонија између Бога и човека. Пуноћу и савршенство своје личности човек постиже кроз сједињење са Богочовеком. Богочовечност је једина категорија, кроз коју се пројављује сва многострука делатност православне културе. Почине се од Богочовека, а завршава идеалним, интегралним, обогочовеченим човеком. У центру светова стоји Богочовек Христос; Он је осовина око које се крећу сви светови, горњи и доњи. Он је тајанствени центар душа, ка коме гравитирају све душе, гладне вечне Истине и Живота. Он је и програм и извор свих стваралачких сила светосавске културе. Ту Бог ради, човек сарађује; Бог ствара човеком, човек ствара Богом; ту се наставља божанско стваралаштво, и то наставља човеком. Ради тога човек износи из себе све што је божанско, ставља га у акцију, у стваралаштво, у живот. При томе, у том стваралаштву, све што је божанско, не само у човеку него и у свету око човека, долази до израза, до акције; све што је божанско ради, све што је људско сарађује. Но да би човек успешно сарађивао Богу, мора навикнути себе: да мисли Богом, да осећа Богом, да живи Богом, да ствара Богом. А све то разоткрива нам циљ светосавске културе.

Какав је циљ светосавске културе? Циљ је: да што више божанског унесе и оствари у човеку и у свету око човека; другим речима: да оваплоти Бога у човеку и у свету. Стога је светосавска култура: култ Христу Богу, служење Христу Богу. Уствари, светосавска култура је непрекидно служење Христу Богу, непрекидно богослужење: човек служи Богу кроз себе и кроз сву твар око себе: систематски и плански уноси Бога и Божје у сваки свој посао, у свако своје стваралаштво; буди све што је божанско у природи око њега, да би сва природа служила Богу, предвођена христочежњивим човеком. Тако, сва твар учествује у свеопштем богослужењу. Јер човеку, који служи Богу, служи природа.

Богочовечанска култура преображава човека изнутра, иде из унутрашњег спољашњем; прерађује душу, и душом — тело. За њу: тело је близанац душе, близанац који душом живи, креће се и постоји. Извуците из њега душу; шта остаје ако не — смрдљиви леш? Богочовек преображава најпре душу, а затим и тело. Преображена душа преображава тело, преображава материју.

Циљ је богочовечанске културе: преобразити не само човека и човечанство, већ кроз њих и сву природу. Но, како се постиже тај циљ? — Једино богочовечанским средствима. А то су еванђелске врлине: вера и љубав, нада и молитва, пост и смерност, кротост и жалостивост, богољубље и братољубље. Практиковањем ових врлина изграђује се богочовечанска, светосавска култура. Упражњавајући ове врлине, човек прерађује душу своју из ружне у лепу, из мрачне у светлу, из грешне у свету, из тамолике у христолику. И тело своје претвара у рам, у који урамљује христолику душу своју.

Кроз вежбање у еванђелским врлинама, човек стиче власт над собом и над природом око себе. Изгонећи грех из себе, и из света око себе, човек изгони и дивљу и разорну силу, потпуно преображава и себе и свет, кроћује природу и у себи и око себе. Светитељи су најбољи примери тога: осветивши, преобразивши себе практиковањем еванђелских врлина, они освећују, преображују и природу око себе. Многбројни су светитељи, којима су дивље звери служиле, који су самом појавом својом кроћавали лавове, медведе и вукове. Њихово је опхођење са природом молитвено, благо, кротко, самилосно, нежно, не грубо, не сурово, не непријатељско, не дивље.

Не спољње, насилно, механичко наметање, већ унутрашње, драговољно, лично усвајање Господа Христа непрекидним практиковањем хришћанских врлина — ствара царство Божје на земљи, ствара православну културу. Јер царство Божје не долази спољним, видљивим путевима, већ унутрашњим, духовним, невидљивим. «Оно неће доћи да се види, — објавио је Спаситељ. — Нити ће казати: ево га овде или онде! Јер, где, царство Божије је унутра у вама» (Лука 17, 20-21), унутра у души Богом створеној и боголикој, у души освећеној Духом Светим.

Јер је «царство Божије правда и мир и радост у Духу Светом». Да, у Духу Светом, не у духу

човековом (Рим. 14, 17). Оно може бити у духу човековом онолико, колико човек испуни себе Духом Светим помоћу еванђелских врлина. Зато је прва и највећа заповест светосавске културе: «Иштите најпре царства Божијег и правде његове, и ово ће вам се све додати» (Матеј 6, 33), то јест додаће вам се све што вам је потребно за одржавање телесног живота: храна, одело, обиталиште (Мат. 6, 25-32). Све је то само додатак царству Божијем. А култура Запада иште најпре тај додатак. У томе је њено незнабоштво, јер, по речи Спасовој, незнабошци ишту најпре тај додатак. У томе је њен трагизам, јер је душу истрошила бринући се о стварима. А безгрешни Господ рекао је једном за свагда: «Не брините се за живот свој, шта ћете јести, или шта ћете пити; ни за тело своје, у што ћете га обући ... Јер све ово незнабошци ишту; а зна Отац ваш небески да вама треба све ово. Него иштите најпре царства Божијег и правде његове и ово ће вам се све додати» (Матеј 6, 25; 32-33; Лук. 12, 22-31).

Огроман је регистар потреба које савремени човек жудно измишља. И ради задовољења својих многобројних бесмислених потреба, људи су ову златну звезду Божију претворили у кланицу. А човекољубиви Господ је давно открио оно што је «једино потребно» сваком човеку и свему човечанству. Шта је то? — Богочовек Христос и све што Он собом доноси: Божанска истина, Божанска правда, Божанска љубав, Божанска доброта, Божанска светост, Божанска бесмртност, Божанска вечност, и сва остала Божанска савршенства. Ето, то је «једино потребно» човеку и човечанству, а све остале људске потребе, упоређене са овом, толико су споредне, да су готово непотребне.

Када се човек светосавски озбиљно замисли над тајном свога живота и света око себе, онда мора доћи до закључка, да је потреба над потребама — одрећи се свих потреба, и одлучно поћи за Господом Христом, поћи и сјединити се с Њим, упражњавањем еванђелских подвига. Не учини ли то, човек остаје духовно бесплодан, бесмислен, безживотан; душа му се суши, расипа, распада, и он поступно изумире, док најзад сав не умре, сав без остатка. Јер су божанска уста Христова изрекла: «Као што лоза не може родити сама од себе, ако не остане на чокоту, тако и ви, ако у мени не будете. Ја сам чокот, а ви лозе: који обитава у мени и ја у њему, он ће родити много рода, јер без мене не можете чинити ништа, Ко не остане у мени, избациће се напоље, као лоза, и осушиће се, и скупиће је, и у огањ бацити, и спалити» (Јов. 15, 4-6).

Само кроз духовно органско јединство са Богочовеком Христом, човек може продужити живот свој у живот вечни и биће своје у биће вечно. Човек богочовечанске, светосавске културе никад није сам: кад мисли, он — Христом мисли; кад дела, он — Христом дела; кад осећа он — Христом осећа Једном речју: он непрестано живи Христом Богом. Јер шта је човек без Бога? — У почетку получовек, а на крају — нечовек. Једино у Богочовеку, човек налази пуноћу и савршенство свога бића, налази свој оригинал, своју бесконачност и бескрајност, своју бесмртност и вечност, своју апсолутну вредност. Господ Исус је једини међу људима и међу бићима прогласио душу човечију за највећу драгоценост у свима световима, горњим и доњим. «Каква је корист човеку, — пита Спаситељ који се никад смејао није, — ако сав свет добије, а души својој науди? Или какав ће откуп дати човек за душу своју?» (Матеј 16, 26).

Сва сунца и звезде не вреде колико једна душа. Истрошили човек душу своју у пороцима и гресима, неће је моћи откупити, макар постао господар свих сунчаних система... Ту је човеку остављен један излаз, само један, и нема другог. Ево њега: Богочовек Христос је једино осигурање душе човечије, осигурање на бесмртност и вечност. Стварима се душа не осигурава, већ поробљава. Богочовек ослобађа човека тираније ствари. Над Христовим човеком ствари немају власти, али он има над њима. Свима стварима он одређује праву вредност, јер их све цени Христовом оценом. А пошто у Христовом ценовнику душа људска има несравњено већу вредност од свих бића и ствари, то светосавски човек сву бригу своју, сву пажњу своју, посвећује души. Јер је светосавска култура првенствено култура душе.

Човек је велики једино Богом; — то је мото светосавске, богочовечанске културе. Без Бога, човек није друго до — седамдесет килограма крваве иловаче. Шта су људи без Бога, ако не — гроб до гроба? Европски је човек осудио на смрт и Бога и душу. Није ли тиме и себе сама осудио на смрт, иза које нема васкрсења? Сведите искрено и непристрасно биланс европске философије, науке, политике, културе, цивилизације, и ви ћете видети да су оне у европском човеку убиле Бога и бесмртност душе. Но ако озбиљно загледате у трагику људске историје, ви ћете морати увидети да богоубиство увек завршава самоубиством. Сетите се Јуде. Он је прво Бога убио, па затим себе уништио. То је неумитни закон који влада историјом ове планете.

Зграда европске културе, зидана без Христа, мора се срушити, врло брзо срушити, пророковао је видовити Достојевски пре 90 година, и сетни Гогољ пре 100 година... И на наше очи збивају се пророштва словенских пророка. Десет векова зидана је европска вавилонска кула, и нама је пала у део трагична визија: гле, сазидана је огромна — нула! Настала је свеопшта пометња: човек човека не разуме, душа душу не разуме, народ народ не разуме. Устао је човек на човека, и царство на царство, и народ на народ, па чак и континент на континент.

Европски човек је дошао до своје судбоносне вртоглавице. На врх своје вавилонске куле повео је надчовека, и хтео њиме да заврши своје здање, али је надчовек полудео под самим врхом, и сурвао се с куле, а и кула за њим крха се и ломи кроз ратове и револуције. Homo europaeicus морао је полудети на крају своје културе; Богоубица је морао постати самоубица. Wille zur Macht претворило се у Wille zur Nacht. Ноћ тешка ноћ легла је на Европу. Руше се идоли Европе, и није далеко дан, када неће остати ни камен на камену од европске културе, која је градове зидала а душе разоравала, која је твари обожавала а Творца одбацила...

Заљубљен у Европу, руски мислилац Херцен је дуго живео у њој, али је при крају свога живота, пре 90 година писао: «Доста смо дуго проучавали црвоточни организам Европе; у свима слојевима, свуда смо видели прст смрти... Европа се приближује страшној катаклизми... Политичке револуције се руше под теретом своје немоћи; оне су извршиле велика дела, али нису свршили свој задатак, срушиле су веру, а нису оствариле слободу; распириле су у срцима жеље које нису биле у стању испунити... Ја сам први који бледим, и бојим се тамне ноћи што наступа... Збогом умирући свете, збогом Европо!»...

Пусто је небо, јер нема Бога на њему; пуста је земља, јер нема бесмртне душе на њој; европска култура је своје робље претворила у гробље. И сама постала гробље. «Ја хоћу да идем у Европу, — изјављује Достојевски, — и знам да идем на гробље»...

Пре Првог светског рата пропаст Европе предосећали су и претказивали само сетни видиоци словенски. После оног Светског рата то увиђају и осећају и понеки Европљани. Најхрабрији и најискренији међу њима несумњиво је Шпенглер који је претпрошле деценије узбунио свет својом потресном књигом: *Untergang des Abendlandes*. У њој он свима средствима, која му пружа европска наука, философија, политика, техника, уметност, религија, показује и доказује да Запад пада и пропада. Од Првог светског рата Европа се налази у ропцу. Западњачка или фаустовска култура, по Шпенглеру, почела је у десетом веку после Христа, а сада се распада и пропада, да сасвим нестане крајем двадесет и другог века. За европском културом, расуђује Шпенглер, настаје култура Достојевскога, култура православља.

Кроз све своје културне изуме европски човек нагло умире и изумири. Заљубљеност европског човечанства у себе — то је гробница из које оно не жели, и зато не може, да васкрсне; заљубљеност у свој разум, — то је кобна страст која пустоши европско човечанство. Једино је спасење од тога: Христос, — тврди Гогољ. Али свет, «расејан милионима блиставих предмета, који му распрштавају мисли на све стране, нема снаге да се непосредно сретне са Христом».

Тип европског човека је банкротирао пред основним проблемом живота; светосавски Богочовек их је решио све до једнога. Европски човек решио је проблем живота — нихилизмом; Богочовек — вечним животом. За европског дарвиновско-фаустовског човека главно је у животу — самоодржање; за Христовог човека — самопожртвовање. Први вели: жртвуј друге себи! а други: жртвуј себе другима!... Европски човек није решио проклети проблем смрти; Богочовек га је решио — васкрсењем.

Коме ћемо ићи: европском човеку или светосавском Богочовеку? Пођемо ли првом, претворићемо се у пролазног мољца; пођемо ли другом, претворићемо се у бесмртног творца светосавске богочовечанске културе. Практикујући еванђелске врлине, човек чини себе непролазним и вечним. Господо, ви настављате свето дело Светога Саве, ви стварате православну културу, ви изграђујете, улепшавате, обесмрћујете и своју душу и душу нашег народа, знате ли када? — Када светосавски верујете у Господа Христа, када Га растковски волите, када Му се светосавски молите, када постите, када чините милостињу, када изгоните грехе из себе, када светосавски волите свој народ, када благосиљате оне који вас куну, када добро чините онима који вас мрзе, када се Богу молите за оне који вас гоне. Једном речју: када испуњујете Еванђеље

Христово.

Знате ли шта значи: бити светосавски православан? — То значи: непрестано се борити са страстима и гресима у себи и у свету око себе. Са среброљубљем бори се — сиромаштвом; са похотом бори се — постом и молитвом; са гневом бори се — кротошћу; са гордошћу бори се — смерношћу; са смрћу бори се — бесмртношћу; са ђаволом бори се — Богом!... Када мислиш мисао чисту и свету, знај — ствараш светосавску културу. Свако твоје племенито осећање, свако твоје еванђелско дело, свака твоја добра жеља — неимар је светосавске културе. Свети Сава је у нас највећи неимар богочовечанске, православне културе, јер је у Светој Гори двадесет година душу своју прерађивао еванђелским подвизима, и тако израдио из себе највећу, најбесмртнију и најчаробнију личност у историји нашег народа. Он је души нашој пропутио пут из смрти у бесмртност, из времена у вечност, и повео је путем богочовечанске, православне културе.

Нема сумње, принципи и силе европске културе и цивилизације су Христорачки. Дуго се израђивао тип европског човека, док није Богочовека Христа заменио својом философијом и науком, својом политиком и техником, својом религијом и етиком. Европа се послужила Христом «само као мостом из варварства некултурног у варварство културно, тј. из варварства невештог у варварство вешто»¹.

Човече, sei stolz und glücklich! = буди горд и срећан! — поручује европском човеку завршитељ европске културе, Ниче. Смырысь, гордый человекъ! = смири се, горди човече! поручује словенском човеку апостол православне културе, Достојевски. Смири се, горди човече, смири пред вечном Христовом истином и правдом!

У мојим закључцима о европској култури има много катастрофног. Али, нека вас то не чуди, јер говорим о најкатастрофалнијем периоду људске историје, о апокалипсису Европе, чије страхоте ломе тело њено и дух њен. Нема сумње, сва је Европа минирана вулканским противречностима, које, ако се не уклоне, могу ускоро експлодирати завршним уништењем европске културе...

Стављени на опасну вододелницу између две културе, зенице наше душе пече огњено питање: европски човек или светосавски Богочовек? Од одговора на то питање, зависи судбина наше народне душе и у времену и у вечности. Желите ли да душа нашег народа заблиста незалазном светлошћу; желите ли да од пролазне постане непролазна, од неславне — славна, од смртне — бесмртна, од временске — вечна, од човечне — богочовечна, онда изаберите светосавског Богочовека. Изаберете ли Њега, шта ће вам учинити човек? шта смрт? «Смрти, где ти је жаока? пакле, где ти је победа?» Изаберете ли Њега, ви ћете стати у ред словенских бесмртника, у ред најбољих и највећих Словена, у ред главних неимара православне богочовечанске културе: Светог Саве Српског и Светог Сергија руског, Светог Прохора Пчињског и Светог Јована Рилског, Светог Гаврила Лесновског и Светог Серафима Саровског, Гогоља и Достојевског, и осталих бесмртника словенских. А када сте са њима, и са њиховим свепобедним Господом Христом, онда вас нико неће моћи победити ни у овом ни у оном свету, и онда ћете бити непобедљиви победници на свима бојиштима у свима световима...

¹ Епископ Николај: Речи о свечовеку, стр. 334.

СВЕТОСАВСКА ФИЛОСОФИЈА ДРУШТВА

Ако европски континент остане ичим познат у историји ове планете, остаће вероватно тиме што је умео да измисли многобројне проблеме а није био у стању да ни један главни проблем реши у корист свеколиког рода људског. Ту спадају, на првом месту, такозвани социјални проблеми. Решавати их, постало је манија малтене свих Европљана. Али, допустите питање: ко их решава без огња и мача, без инквизиције и ломача? Европски човек стоји збуњен, пометен и помахнитао пред социјалним проблемима као и пред проблемом човека. Зашто? Зато што проблеми друштва, када се сведу на своје основне елементарне, нису друго до проблем личности, само помножен бројем свих индивидуа које сачињавају друштво. Човек, самим тим што је човек, члан је друштвене заједнице и у њу уноси своју психофизичку садржину и проблематику. Но, проблематика човека и човечанства у основи је једна иста. Проблеми истине и правде, живота и смрти, добра и зла, бесмртности и вечности, неба и земље, муче и човека и човечанство. Али, најпре човека као индивидуу, па онда човечанство као колектив. Логички се намеће закључак: ко реши проблем човека, решио је и проблем друштва, сваког друштва, од најмалобројнијег до најмногобројнијег: од породице до човечанства.

Због решавања и проблема човека и проблема друштва на хуманистички начин, у Европи се падало у две крајности: или је човек потцењиван, малтретиран, превиђан, негиран ради друштва, или друштво ради човека. А нама се хоће потпуна правда и за човека и за друштво, правда која би увек одржавала равнотежу између човекових божанских вредности и друштвених непролазних драгоцености. Нама се хоће друштво у коме ће се очувати божанска неприкосновеност и божанско величанство човечије личности; у коме човек неће бити потцењен, унакажен, опатуљен, механизован, роботизован ни на рачун класе, ни на рачун нације, ни на рачун државе, ни на рачун културе, ни на рачун цивилизације, ни на рачун науке, ни на рачун религије. Нама се хоће друштво у коме се личност и друштво допуњују, подржавају, расту једно кроз друго и усавршавају једно помоћу другог; друштво у коме је сваки духовно сједињен са свима и сви са сваким, у коме сваки живи кроза све, помоћу свих, али и сви живе кроза сваког и помоћу сваког. А то значи: нама се хоће друштво које собом претставља и јесте један организам, једно тело, а чланови тога друштва су органски делови међу собом: ти си око, он рука, ја нога, али ни један не може рећи другом: не требаш ми, могу без тебе. Да би радила, руци је потребно око да је води и нога да је носи; исто тако, да би видело, оку је потребна рука да га храни и нога да га носи; и опет, да би ходила, нози је потребно око да је води и рука да јој сарађује. Сви смо у организму друштва органски делићи, велики и мали, видљиви и невидљиви, али делићи који живе један са другим и помоћу другог: сваки сарађује свима и сви свакоме. Као у телу: да би расла једна длака на глави, њој сарађује цело тело, али је и длака својом посебном функцијом потребна телу, јер чува главу и мудри је спроводник зноја. Разгледајте тело човечије; у њему имамо најбољи пример друштва, друговања, сарадње, симбиозе, служења другоме, ближњему: сваки делић служи свима, и сви свакоме; малом прсту на руци служи тако фини орган – око, и још финији – мозак, али и прст служи и оку и мозгу. Што важнији орган у телу, то одговорнију службу врши, и слуга је свему што је мање од њега у телу. Срце је најважнији орган у телу али и највећи слуга тела: оно непрекидно служи и сваком молекулу посебно и целом телу укупно.

Не чудите се томе, тако је сложено тело: оно што је веће у њему веће је зато, да би служило мањему од себе. Зар не видите: смерност је главна врлина која регулише све односе у људском телу: оно што је веће смирава се пред мањим служећи му; а оно што је највеће – највише се смирава! Тако и у нашем замишљеном, идеалном друштву: већи служи мањему, учен – неукоме, мудар – простоме, богат – сиромашу; највећи је тиме највећи што је добровољни слуга свима. Све по оном, и природном и божанском, закону Богочовеко- вом: «Који хоће да буде већи међу вама, нека вам служи. И који хоће међу вама да буде први, нека вам буде слуга» (Мат. 20, 26-27). Зашто, зашто? Зато што је то закон и за најсавршенијег човека, Богочовека Христа, који «није дошао да Му служе, него да служи» (Матеј 20, 28). Заиста, зар има већег слуге роду људском од кротког Богочовека? «Ја сам међу вама као слуга» (Лука 22, 27), објављује Он својим следбеницима, као слуга који вас, служећи вам смерно, учи Божанској Истини, божанској Правди, божанској Љубави, божанској Доброти, божанској Сили, како бисте знали и могли савладати грех, зло и смрт, и постати божански добри, бесмртни и вечни. Не само као оваплоћени човек, већ и као Бог Логос Он

непрестано служи људима кроз сунце, кроз ваздух, кроз светлост, кроз сву природу, кроз сву васиону, служи им истрајно и смерно, само да би их научио том врховном космичком и врховном природном закону божанском: да веће служи мањему, и то с радошћу и благошћу. Зато су Његова Богочовечанска уста и изрекла о том закону ово: «Највећи између вас, нека вам буде слуга. Јер који се подиже, понизиће се, а који се понижује, подигнуће се» (Лука 22, 27). Уствари, свеколико Еванђеље Богочовеково, од почетка до краја, није друго до савршена илустрација и непобитно посведочење тог космичког божанског закона, или боље, свезакона.

Господо, не изгледа ли вам по овом еванђелском свезакону, да Богочовек решава идеално и реално у исто време и проблем човека и проблем човечанства, и проблем личности и проблем друштва? Јер су и човек и човечанство, и личност и друштво, не само од једног истог психофизичког материјала, него и један исти циљ, једна иста целисходност прожима све, струји кроз све што сачињава њихову суштину. Ако пак њихов циљ није исти, онда између њих зјапи непремостива провалија и њих растржу непомирљиве супротности. Само јединство циља омогућује идеално решење и проблема човека и проблема човечанства, и проблема личности и проблема друштва. Али, каквог циља? Сигурно не неког привременог, опортунистичког, конјуктурног, утилитарног, већ непролазног, бесмртног, судбинског циља који прати људско биће у свима световима у којима се оно креће. То је онај бесмртни циљ, који је Богочовек поставио, црпећи га из боголике суштине људске природе. У чему је тај циљ? Ево у чему: оваплотити Бога и сва божанска савршенства у човеку и човечанству, у личности и друштву.

Зар је то могуће? Могуће је са два непобитна разлога: први, што је човек боголико биће; други, што се Бог Логос оваплотио у човека и као Богочовек показао како је божански идеално савршен и човечански реално природан човек у коме се оваплотио Бог са свима својим божанским савршенствима. И још нешто: Богочовек је донео и раздаје људима божанске врлине и силе, те сваки човек може, ако хоће, до максимума оваплотити у себи Бога и божанска савршенства. Остварујући овај циљ, људи претварају себе у бесмртна бића и постају чланови бесмртног Богочовековог друштва: богочовечанства. Као што се из човека, логички и природно, извија и развија човечанство, тако се из Богочовека, опет логички и природно, извија и развија богочовечанство. У том Богочовековом друштву људи и живе и понашају се као бесмртна бића, и то по еванђелским законима који важе и у овом и у оном свету. А то, једино на овој планети, друштво правих бесмртника и правих богоносаца, и оних који се бар труде да то постану, није ништа друго до — Богочовечанско тело Његово — света Црква Његова...

Одахните, ми се већ налазимо у светилишту светосавске философије друштва. То је ново, богочовечанско друштво нимало налик на она која вам теориски или конкретно нуди хуманистичка социологија европског човека. У овом светосавском друштву све се своди на животворну личност Богочовека Христа. Она је највиша вредност и највиша драгоценост. Све остале вредности, и индивидуалне и социјалне, изводе се из ње као зраци из сунца. Не треба се варати: светосавље је светосавље само Богочовеком, јер је хришћанство — хришћанство само Богочовеком; у томе је његов изузетни значај, и вредност, и сила. Господ Христос је себе сама, своју Богочовечанску личност оставио као Цркву; стога је Црква — Црква само Богочовеком и у Богочовеку. Све што је светосавско слива се у једну огромну, свеобимну истину: Богочовек је и суштина, и циљ, и смисао и свевредност Цркве; или тачније: Црква и није друго до Богочовек Христос продужен у све векове. Богочовек је глава телу Цркве, једина глава. Тело Цркве расте Њиме у све бескрајности божанског живота; расте растом Божјим у меру раста пуноће Богочовечанске, јер се све кроза Њ и за Њ сазда. Божанском силом својом Он све чланове Цркве тајанствено води обогочовечењу, јер је смисао и циљ постојања Цркве: богочовечанском вером и подвизима све довести у меру раста висине Христове, све обогочовечити ...

Ви осећате, ја говорим о светосавској Цркви. Шта је њена суштина? — Богочовек Христос. Отуда све што је светосавско има богочовечански карактер: и сазнање, и осећање, и воља, и мишљење, и живот и друштво. Бог је у свему на првом месту, човек на другом; Бог води, човек је вођен; Бог ради, човек сарађује. И то не неки трансцендентни, апстрактни, замишљени Бог, већ Бог најнепосредније историске стварности, Бог који је постао човек, живео, у категорији нашег, људског живота, и у свему се на земаљски очигледан начин показао апсолутно безгрешан, апсолутно свет, апсолутно добар, апсолутно мудар, апсолутно праведан, апсолутно истинит. Он је и постао човек, остајући Богом, да би као Бог дао људској природи божанске силе, која би људе одводила најприснијем, богочовечанском јединству са Богом. И та божанска сила његова

непрекидно ради у Богочовечанском телу његовом—Цркви, сједињујући људе са Богом кроз благодатни и свети живот. Јер Црква и није друго до чудесни богочовечански организам, у коме се сарадњом благодати Божије и слободне делатности човекове обесмрћује, обогочовечује све што је човечије, све — осим греха. У Богочовечанском организму Цркве сваки верник је као жива ћелија која постаје саставни делић његов и живи његовом животворном богочовечанском силом. Јер, по светосавском схватању, бити члан Цркве значи: саваплотити се Богочовеку, постати сутелесник његов, органски део богочовечанског тела његовог; једном речју: обогочовечити се у васцелој реалности своје човечанске личности.

Господо, ево основних принципа светосавске философије друштва: у свему и по свему Црква је на првом месту богочовечански организам, а затим богочовечанска организација. Из тога логички следи и њено богочовечанско деловање у свету: све што је Богочовеково — оваплотити у човеку и човечанству: оваплотити љубав Христову, правду Христову, доброту Христову, мудрост Христову, смерност Христову, уопште све врлине Христове. Јер се помоћу њих Христос усељује у човека и оваплоћује у њему. И такав човек живи Христом, мисли Христом, осећа Христом, ради Христом. Откуда му та снага? — Од самога Христа. По речи св. апостола Павла: «Све могу у Христу Исусу који ми моћ даје» (Филип. 4,13). Човек светосавске вере, живећи у богочовечанском организму Цркве, живи увек у заједници «са свима светима» (Ефес. 3, 18), који га тајанствено помажу у остваривању еванђелских заповести. Отуда светосавски члан Цркве живо осећа: да је једне вере са Апостолима, Мученицима и Светитељима свих векова, да су они вечно живи, и да све њих једновремено прожима једна иста богочовечанска сила, један исти богочовечански живот, једна иста богочовечанска истина. У Цркви је прошлост увек савремена, јер Богочовек Христос, који је јуче и данас онај исти и вавек у своје богочовечанском телу непрекидно живи истом истином, истом светашћу, истим добром, истим животом, и сву прошлост увек чини садашњицом. Отуда, човек светосавске вере никад није сам већ увек у друштву свих светих чланова Цркве. И када мисли мисао, он је мисли са страхом и молитвеним трепетом, јер зна да у томе на тајанствен начин учествују сви Светитељи. Православни су тиме православни што непрекидно имају ово осећање богочовечанске саборности, загревајући га и чувајући га молитвом и смерношћу. Они никада себе не проповедају, никада се не хвале човеком; никада не остају при голој човечности; никада не идолатризирају хуманизам. На свима путевима својим они исповедају и проповедају Богочовека, не човека. Њихово је руководно начело: богочовечански циљеви се остварују само богочовечанским средствима; еванђелским циљевима се стиже само еванђелским путевима. Богочовечанска идеологија хришћанства може се очувати једино богочовечанском методиком хришћанства. Господ Исус је и Истина и Пут: не само Истина него и Пут, Пут којим се једино долази до Истине. Отступи ли се од богочовечанске методике, неминовно се отступа и од богочовечанске идеологије, отступа се од Богочовека Христа.

На европском Западу хришћанство се постепено претварало у хуманизам. Дуго и напорно Богочовек је смањиван, преиначаван, сужаван, и најзад сведен на човека: на непогрешног човека у Риму, и не мање непогрешног човека у Лондону и Берлину. Тако је постао папизам који од Христа узима све, и протестантизам који од Христа тражи најмање, па често и ништа. И у лапизму и у протестантизму на место Богочовека истављен је човек и као највиша вредност и као највиши критеријум. Извршена је болна и тужна корекција Богочовека, његовог дела и његовог учења. Истрајно и упорно трудио се папизам да Богочовека замени човеком, док у догмату о непогрешивости папе — човека, Богочовек није заувек замењен пролазним «непогрешним» човеком. Јер овим догматом папа је одлучно и јасно проглашен не само за нешто више од човека, него и од светих Апостола, и од светих Отаца, и од светих Васељенских сабора. Оваквим одступањем од Богочовека, од васељенске Цркве као Богочовечанског организма, папизам је превазишао Лутера, творца протестантизма. У самој ствари, први, радикални протест у име хуманизма против Богочовека Христа и његовог Богочовечанског организма — Цркве — треба тражити у папизму, не у лутеранизму. Папизам је стварно први и најстарији протестантизам.

Не треба се варати: папизам и јесте најрадикалнији протестантизам, јер је темељ хришћанства пренео са вечног Богочовека на пролазног човека. И то прогласио за најглавнији догмат, а то значи: за најглавнију истину, за најглавнију вредност, за најглавније мерило свих бића

и ствари у свима световима. А протестанти су само прихватили овај догмат у суштини, и разрадили га до ужасних размера и детаља. У самој ствари, протестантизам није ништа друго до генерално примењени папизам. Јер је у протестантизму, основно начело папизма спроведено у живот од стране сваког човека посебно. По примеру непогрешивог човека у Риму, сваки протестант је поновљени непогрешиви човек, јер претендује на личну непогрешивост у стварима вере. Може се рећи: протестантизам је вулгаризирани папизам, само лишен мистике, ауторитета и власти.

Свођењем хришћанства, са свима његовим бескрајним истинама богочовечанским, на човека, учињено је то, да је западно хришћанство претворено у хуманизам. Ово може изгледати парадоксално, али је истинито својом неоодољивом и неуклоњивом историском стварношћу. Јер је западно хришћанство, у суштини својој, најодлучнији хуманизам, пошто је човека прогласило непогрешивим, и богочовечанску религију претворило у хуманистичку. А да је тако, показује то што је Богочовек потиснут на небо, а на његово упражњено на земљи место постављен је његов заменик, Vicarius Christi папа. Каква трагична нелогичност: свуда присутном Богу и Господу Христу постављати заменика! Али ова се нелогичност оваплотила у западном хришћанству: црква је претворена у државу, папа је постао владар, владике су проглашене за кнезове, свештеници су постали вође клерикалних партија, верници су проглашени за папске поданике, Еванђеље је замењено ватиканским зборником канонског права, еванђелска етика и методика љубави замењена је казуистиком, језуистиком и «светом» инквизицијом. А то значи: систематским уклањањем, уништавањем свега што не клања папи, па чак и насилним превођењем у папску веру и спаљивањем грешника у славу кроткога и благога Господа Исуса!

Господо, све се ове чињенице саме сливају у један неоодољиво логичан закључак: на Западу нема Цркве, нема Богочовека, зато нема ни право богочовечанског друштва; друштва, у коме је човек човеку бесмртни брат и вечни сабрат. Хуманистичко хришћанство је у ствари најодлучнији протест и устанак против Богочовека Христа и свих еванђелских, богочовечанских вредности и мерила. Истина, и у овоме провејава омиљена тежња европског човека, да све сведе на човека као на основну вредност и основно мерило. А иза свега тога стоји један идол: Menschliches Allzumenschliches.

Свођењем хришћанства на хуманизам, хришћанство је, нема сумње, упрошћено, али у исто време и — упропашћено. Пошто је извршен «глајхшалтунг» хришћанства са хуманизмом, данас се погдеде у Европи помишља на повратак Богочовеку Христу. Поклици појединаца у протестантском свету: Zurück zum Jesus! Back to Jesus! само су немоћни крици у мрклој ноћи хуманистичког Хришћанства, које је напустило богочовечанске вредности и мерила, и сада се гуши у очајању и немоћи. А из дубине векова брује горке речи сетног пророка Божјег Јеремије: «Проклет човек који се узда у човека!»...

У широкој историској перспективи западњачки догмат о непогрешивости човека није друго до покушај, да се умирући хуманизам оживи и обесмрти. То је последња трансформација и завршна глорификација хуманизма. После рационалистичке просвећености 18. века и кратковидог позитивизма 19. века, европском хуманизму није било остало ништа друго него да се распадне у својој немоћи и у својим противречностима. Али у трагичном моменту религиозни хуманизам му је притекао у помоћ, и својом догмом о непогрешивости човека, спасао европски хуманизам од немиле смрти. Но и ако догматизиран, западни хришћански хуманизам није могао не задржати у себи све пагубне противречности европског хуманизма, које су једнодушне у једној жељи: у протеривању Богочовека са земље на небо. Јер је хуманизму главно и најглавније, да човек буде највиша вредност и највише мерило. Човек, а не Богочовек.

Господо, по нашем светосавском осећању и сазнању: хришћанство је хришћанство Богочовеком, његовом богочовечанском идеологијом и богочовечанском методиком. То је основна истина на рачун које се не могу правити никакви компромиси. Само као Богочовек, Христос је највиша вредност и највише мерило. Треба бити искрен и доследан до краја: ако Христос није Богочовек, онда је он најбезочнија варалица, јер проглашује себе за Бога и Господа. Али еванђелска историска стварност непобитно показује и доказује да је Исус Христос по свему и свачему савршени Богочовек. Стога се не може бити хришћанин без вере у Христа као Богочовека и у Цркву као Његово Богочовечанско тело, Цркву, у којој је Он оставио сву Чудесну Личност своју. Спасоносна и животворна сила Цркве Христове састоји се у вечноживој и свудаприсутној личности Богочовека. Свако замењивање Богочовека ма каквим човеком, и свако одабирање из хришћанства само онога што се свиђа човековом индивидуалном укусу и разуму, претвара хришћанство у

површни и беспомоћни хуманизам.

Изузетна важност хришћанства за род људски састоји се у његовој животворној и неизменљивој боговечности, којом оно осмишљава човечност уопште, преведећи је из таме небића у светлост Свебића. Једино својом богочовечанском силом хришћанство је со земље, со која чува човека да не иструли у греху и злу. Расплине ли се у разне хуманизме, хришћанство обљутави, постане обљутавела со, која није ни за шта, осим да се проспе и да је људи погазе.

Свака тежња и покушај да се хришћанство изједначи, «глајхшалтује» са духом времена, са пролазним покретима и режимима извесних периода историских, одузима хришћанству ону специфичну вредност, која га и чини јединственом богочовечанском религијом у свету. У светосавској философији друштва правило је изнад свих правила ово: не прилагођавати Богочовека Христа духу времена, него дух времена прилагођавати духу Христове вечности, Христове боговечности. Једино тако Црква ће моћи сачувати животворну и незаменљиву личност Богочовека Христа, и остати Богочовечанско друштво, у коме људи другују и живе помоћу божанске љубави и правде, молитве и поста, кротости и смерности, доброте и мудрости, милости и вере, богољубља и братољубља, и осталих еванђелских врлина.

По светосавској философији живота и света: и човек, и друштво, и народ, и држава имају се прилагођавати Цркви као вечном идеалу, али се Црква нипошто не сме прилагођавати њима, и још мање — робовати њима. Народ има праве вредности само у толико уколико живи еванђелским врлинама и оваплоћује у својој историји богочовечанске вредности. Што важи за народ, важи и за државу. Циљ народа као целине, исти је што и циљ појединца: оваплотити у себи еванђелску правду, љубав, светост; постати «свети народ», (I Пет. 2, 9-10; 1. 15-16.) «Божји народ» који својом историјом објављује божанске вредности и врлине. Свети Немањићи су тако схватили и народ и државу; и на томе неуморно радили најпре они сами, па за њима и са њима и сав српски народ. Свима закон беху еванђелске врлине, свима: и управљачима народним и народу — пише монах Теодосије у Животу Светога Саве.

У томе, у томе је бесмртна слава и непролазна величина Светих Немањића. Без еванђелских врлина, шта је народ? — Поворка ходећих лешева. А држава? — Институција за разарање народне душе и њених вечних вредности. Питам вас: има ли народ — колективну савест, народну савест? а држава — има ли савест? — Свети Немањићи одговарају: и народ има народну савест, и држава има државну савест; то је Црква и њено Еванђеље. Ако ову мисао проширимо и конкретније изразимо, она ће гласити: Савест српског народа су светитељи, на челу са Светим Савом. А та савест нашег народа стално упућује свима Србима у свима вековима једну молбу, један савет, један завет: нека вам свима, и убогима и богатима, и младима и старима, и писменима и неписменима, и свештеницима и учитељима, и војницима и радницима, и министрима и владикама, закон буду — еванђелске врлине! Буде ли тако, српски ће народ савладати све смрти у свима световима, и ништа му неће моћи наудити, ништа, ништа, ништа!

СВЕТОСАВСКА ФИЛОСОФИЈА ВРЕДНОСТИ И МЕРИЛА

Када се човек пробуди из сна којим спава у иловачи тела свог, и духовно прогледа, онда осети да су материја и материјалне стварности око њега у толико стварне, реалне, у колико их његов дух сазнаје као такве. И убрзо долази до парадоксалног сазнања: људи, као нарочита врста бића, долазе до сазнања о стварностима у спољашњем материјалном свету помоћу свога људскога духа који није материјалан нити има својства материјалних стварности; напротив, он је нешто што се не може очима видети, нити рукама опипати, нити чулима проанализирати, нити показати као нека трансубјективна материјална стварност. Али, ако се не може ухватити у облике материјалне стварности и подвести под контролу чула, дух је ипак својом невидљивом суштином мерило свих видљивих стварности у свету материје. И што човек дубље мисли, све неодрживије осећа и сазнаје да је мисао духа, иако неопипљива, невидљива, нематеријална, ипак стварнија од сваке, такозване, објективне стварности у области трансубјективне материје. Штавише: све стварности заснивају своју реалност на мислима духа, који је по себи нематеријалан; помоћу нематеријалног, невидљивог и неопипљивог људи и осећају, и сазнају, и процењују оно што је материјално, видљиво и опипљиво. У томе је и преимућство и загонетност, и величина људскога духа. И пробуђен човек, вођен својим нематеријалним, невидљивим духом кроз тајанства материјалног, физичког света, све више увиђа, да је његов дух — његова највећа и најнепосреднија стварност, а самим тим и његова највећа вредност. У таквом расположењу човек ускоро осети неодрживу истинитост Спаситељевих речи о души људској као највећој стварности и највећој вредности, стварности — стварнијој од васцелог видљивог света, и вредности — вредноснијој од свих сунчаних система: «Каква је корист човеку ако сав свет добије а души својој науди? или какав ће откуп дати човек за душу своју?» (Матеј 16, 26). Другим речима: у видљивом свету нема вредности која је равна вредности душе људске, или вредности којом се душа може проценити и исплатити; она више вреди него сви светови скупа.

У самој ствари, цео свој видљиви живот, живот у времену и простору, човек заснива на невидљивостима, тојест на души, на њеним мислима, на њеној савести. У свету видљивих стварности и збивања човек се оријентише својом мишљу; њоме све мери и процењује, њоме која је и за њега самог невидљива. У толико је онда природније и логичније да се њоме оријентише и у свету духовних стварности и духовних вредности, које су нематеријалне и невидљиве као и она сама. Мисао је то што човек упознаје, везује и спаја не само са светом видљивих, материјалних стварности, него и са светом невидљивих, духовних стварности. Чак и крајњи сензуалисти у гносеологији не могу то порећи.

Мора се признати: човечији дух је чудотворна лабораторија, у којој се на необјашњиви начин чулни утисци прерађују у мисли. Човек?—Та човек је најчудеснија и најсавршенија радионица, у којој се непрекидно врши тајанствено преливање видљивог у невидљиво и невидљивог у видљиво, као и преливање природног у натприродно и натприродног у природно. Јер ми људи природним називамо оно што је видљиво и опипљиво, а натприродним оно што је невидљиво и неопипљиво. Загледајте човека: у видљивом и опипљивом телу живи невидљива и неопипљива душа; зар није он у исто време и природно и натприродно биће? Штавише, оно што је природно у њему живи оним што је натприродно у њему: тело живи душом. Када човек мисли мисао, шта се дешава с њим? — Прекорачује границе природног и ступа у сферу натприродног; и свим бићем осећа да то што је у њему невидљиво и натприродно и јесте наша најнепосреднија стварност, наша најнесумњивија емпирија, наша прва датост. У самој ствари, ми помоћу онога што је натприродно у нашој природи долазимо у додир са природним и сазнајемо оно што називамо видљивом природом. Ми људи, ми смо прво натприродна па онда природна бића, јер је у нас натприродно — срце природног, срж природног, суштина природног.

Јесте ли видели чудотворца? Гле, сваки човек је чудотворац, јер се у свакоме непрекидно врши прерађивање природног у натприродно и натприродног у природно. На пример, мисао о милостињи, док је у твојој души, она је нешто невидљиво, нематеријално, натприродно; оствариш ли је, ти си већ постао чудотворац: претворио си невидљиво у видљиво, натприродно у природно. Или, ти волиш родитеље; као унутрашње осећање, твоја је љубав нешто невидљиво, нематеријално, натприродно; чим је преведеш у бригу и старање за родитеље, ти си већ учинио чудо: претворио си невидљиво у видљиво, натприродно у природно.

Што важи за људску мисао и осећање, важи за све што је људско: свима својим поступцима, делима, целокупним својим животом човек је чудотворац, јер претвара невидљиво у видљиво, оваплоћује натприродно у природно. Човек живи тиме што непрекидно пројижира, трансубјективира свој невидљиви дух у свој видљиви свет природе, и на тај начин стално оваплоћује натприродно у природно.

Откуда духу људском та моћ и сила? — Отуда, што је он сам оваплоћење лика Божјег, јер је саздан по лику Божјем. Живети, то значи: оваплоћавати божанске силе које се таје у боголикој души човековој. Оваплоћавајући те силе, човек се навикава на главни, централни факт људске историје: оваплоћење Бога Логоса, Господа Исуса Христа. Зар не видите, живот сваког човека посебно и свих људи скупа, само је увод, припрема и предспрема за тај најсудбоноснији чин људске драме: Богооваплоћење? Јер је смисао и циљ човека и свега рода људског: оваплотити Бога и све што је Божје.

Господо, озбиљан посматрач света, ма с које стране приступио материјалним или духовним стварностима, мора осетити присуство бескрајне тајанствености у свима појавама. То је данак који сваки мислилац мора платити загонетној мистерији света. Нема сумње, правилна оријентација у овом загонетном свету зависи од духа којим се човек оријентише; или тачније: од природе духа. А природу своју дух човечији казује и показује кроз искуство које својом делатношћу ствара. Из васцелог искуства тог избија чежња духа људског за бескрајношћу у свима изразима: у знању, у животу, у постојању. Дух људски неуморно чезне за бескрајним знањем, за бескрајним животом, за бескрајним постојањем. А кроза све то он хоће једно: да савлада пролазност, коначност, ограниченост, а омогући и осигура непролазност, бесконачност, безграничност. У свима културама и цивилизацијама, на крају свих крајева, све муке духа људског сливају се у један гигантски напор: савладати смрт и смртност, а осигурати бесмртност и живот вечни, осигурати ма по коју цену.

Али, зар нас све то не потстиче на питање: откуда у духу људском та чежња и тежња за бескрајношћу у свима правцима? Шта је то што мисао људску гони из проблема у проблем, из бескрајности у бескрајност? Ако се ова чежња за бескрајношћу и може наметнути слабијем човеку, онда откуд она код најсамосталнијих мислилаца? Штавише, она је у њих разрађена у најсложенију проблематику. Све то показује да се чежња за бескрајношћу налази у самој природи духа људског. Природа самог сазнања тежи за бескрајним знањем; природа самог осећања тежи за бескрајношћу осећања; природа самог живота тежи за бескрајним животом. Сав дух човеков: и кроз сазнање, и кроз осећање, и кроз вољу, и кроз живот хоће да је бескрајан, а то значи: бесмртан. Глад за бескрајношћу, глад за бесмртношћу јесте исконска, метафизичка глад духа људског. Она је дух људски гонила ка бескрајности и бесмртности кроз многобројне религије, философије, науке, муке и подвиге. Једном речју: дух људски хоће бескрајност, хоће бесмртност по сваку цену и ма у ком облику.

Очигледно је да ову чежњу за бескрајношћу није могла наметнути човеку вештаствена природа, пошто је сама ограничена, и нема у себи те чежње. Исто је тако очигледно, да је духу људском није могло наметнута ни тело човечије, пошто је и само ограничено. Као једини логичан излаз остаје поставка: људска чежња за бескрајношћу, за бесмртношћу налази се у самој суштини духа људског. Саздан по лику Божјем, човек је сав у тој чежњи. Јер боголикоост и јесте оно у бићу људском што чезне за бескрајним Божјим истинама у свима световима. Иманентна духу људском, ова боголикоост потстиче човека да се богочежњиво пружа и сеже за свима бескрајностима Божјим. Природно је за боголику душу да чезне за Богом као за својим оригиналом.

Ово није произвољан закључак, већ по свему чињеничан, јер свеколико искуство рода људског сведочи о тој моћној и тајанственој чежњи духа људског за бескрајношћу, за бесмртношћу, за вечним животом, било у овом или оном свету. Ако се ослонимо на свеопште искуство рода људског и сведемо човека на његове основне елементе, на праелементе, сигурно ћемо пронаћи ово: чежња за бесмртношћу је најосновнији елемент, на коме почива и у коме се битно састоји сав човек.

Стварајући човека по лику свом, Бог је самим тим по бићу његовом разлио чежњу за божанском бескрајношћу живота, за божанском бескрајношћу сазнања, за божанском бескрајношћу савршенства. Стога се ова неизмерно гладна чежња бића људског не може потпуно задовољити и заситити ничим до Богом. Објављујући као главни циљ човековог постојања у свету божанско савршенство: «Будите савршени као што је савршен Отац ваш небески» (Матеј 5, 48), — Господ Христос је одговорио на основни захтев и потребу боголиког и богочежњивог бића човековог.

Боголиконост природе људске има двоструки смисао: прво у њој је дата суштина бића човековог; друго, њоме је одређен човеку као циљ живота: Бог са свима својим бескрајним савршенствима. Боголиконост је суштина суштине човековог бића, на којој и по којој човек има да израђује и изграђује себе у овом свету. У самој ствари: у бићу човековом Бог је прво, а човек — друго; другим речима: човек је саздан као потенцијално богочовечанско биће, чији је задатак био да, вођено боголиком душом, себе у свему уподоби Богу, и тако стварно изради себе у богочовечанско биће, то јест биће у коме је човек идеално сједињен са Богом и живи у његовим божанским, бескрајним савршенствима. Али уместо да боголикошћу душе прожме сав свој емпириски живот, човек је одвојио дух свој од свега Божјег у себи, и отиснуо се кроз тајанства овога света без Бога, то јест без свога природног путовође. И наишао у овоме свету на непремостиве провалије и језиве раселине.

У суштини својој пад се човеков састојао у томе што је човек устао против боголиког устројства свога бића, напустио Бога и Божје, и свео себе на чисту материју, на чистог човека. Првом побуном против Бога, човек је донекле успео да истера Бога из себе, из свога сазнања, из своје воље, и да остане при чистој човечности, при чистом хуманизму. Страшно је рећи, али — хуманизам је у ствари основно зло, првобитно зло човеково. У име тог првобитног хуманизма човек је протерао Бога у надчовечанску трансцендентност, и сав остао при себи и у себи. Али, при свему томе, човек није могао да потпуно обезбожи себе, да потпуно избаци из себе боголике одлике свога духа; оне су остале да се и у његовом хуманизму појављују у облику чежње за бескрајним прогресом, за бескрајним знањем, за бескрајним усавршавањем, за бескрајним постојањем. Свесно и несвесно, у свима борбама крје човек води у своме хуманизму, он тежи да поврати себи изгубљену боголиконост. И у томе делимично успева, успева толико колико је потребно да осети и сазна, како он сам по себи, при својој чистој, обезбоженој човечности, не може никада исправити дух свој, реинтегрирати боголиконост бића свог. Кроза све своје хуманистичке носталгије човек у ствари вапије за — Богочовеком. Отуда је појава Богочовека Христа у овом свету била и природна, и логична, и неопходна. Јер само Богочовек у потпуности отстрањује све муке духа људског, оболелог и обезбоженог хуманизмом. Он једини утољава све глади боголиког бића људског: и глад за бескрајним животом, и глад за бескрајном правдом, и глад за бескрајном истином, и глад за бескрајним добром, и глад за свима уопште божанским бескрајностима. Најбитнији захтеви и потребе човечијег бића задовољени су једном за свагда у личности Богочовека Христа. Потенције богочовештва у бићу људском, које су спутане тиранијом богоборачког хуманизма, Богочовек ослобађа и даје им моћи да се остваре у бесмртној пуноћи својој. Човек, вођен Богочовеком, све своје нормира Богом, и у овом загонетном свету живи Богом, те тако достиже идеално савршенство, и собом претставља најидеалнију синтезу Божјег и човечјег, духовног и вештаственог, оностраног и ононостраног.

Појава Богочовека Христа у свету људских реалности, ни са онтолошког, на са психолошког, ни са историског гледишта, није изненађење за људску природу. Напротив, она је задовољила основне чежње и потребе човечијег бића: чежње и потребе за божанским савршенством и вечним животом. Богочовек не само није нешто неприродно и непотребно за човека, него је, напротив, потребнији човеку од свега другог, толико потребнији, да је сам свеистинити Бог и Господ Исус Христос објавио да је Он — «једино потребан» (Лук. 10, 40-42). Зашто? Зато што је Он најсавршенији, и најприроднији, и најцелисходнији, и најлогичнији решио проблем Бога и човека. Како? Показавши нам реално, земаљски реално у себи Бога, који је апсолутна Истина, апсолутно Добро, апсолутна Правда, апсолутна Љубав, апсолутна Мудрост, у савршеном јединству са човеком; а са тим и кроз то показавши нам и човека у његовој безгрешности и савршенству. Богочовек је подједнако реално показао и Бога у његовом савршенству, и човека у његовом савршенству. Када се непристрасно разматра историја рода људског, мора се признати: нема у роду људском бољег човека од Исуса; а то значи: нема ни бољег Бога, јер је Исус само као Богочовек био и јесте најбољи човек, то јест човек без греха, без зла. Само као такав, као Једини Безгрешан, Господ Христос је и могао неустрашиво питати своје најљуће непријатеље: «Који ме од вас кори за грех?» (Јован 8, 46) и нико од њих није могао указати ни на какав грех у Њему. А човек без греха је истовремено и најидеалнији и најреалнији човек, јер само као такав, он је истински савршен, бесмртан и вечан.

Оваплоћењем Бога Логоса ушла је у природу људску свесавршена Мудрост Божанска, свесавршена Логика Божанска, свесавршени Ум Божански. «Логос постаде тело» (Јован 1, 14), то

значи: све трансцендентне вредности Божанске постадоше иманентне природи људској, јер су сродне суштини боголике душе човечије. Све те вечне Божанске вредности, оваплоћене у човека, стапају се, на крају крајева, у једну неизмерну и ненадмашну вредност: Богочовека Христа. Отуда је Богочовек прва, и највећа, и најосновнија вредност у свету човечанском. Јер ништа није човечанскије од Господа Христа, који оличава у Себи најидеалније савршенство свега истински људског, истински човечанског. И не само то, него је Он, као Богочовек, најсавршенија синтеза Божјег и човечјег, оностраног и ононостраног, природног и натприродног, реалног и идеалног, физичког и метафизичког. У Богочовечанској личности Господа Исуса постигнуто је најрадикалније, најлогичније и најпотпуније јединство живота оностраног и ононостраног, а кроз то: јединство сазнања оностраног и ононостраног, јединство осећања човечјег и божанског. А то значи: и живот људски, и мисао људска, и осећање људско премостили су понор који зјапи између човека и Бога, између овог и оног света. Стога Христов човек живо осећа јединство овог света са оним, јединство Бога са човеком, јединство природног са натприродним. Он снажно осећа и јасно сазнаје како је у њему извршен прелаз из смртног у бесмртно, из временског у вечно. То осећање вечног живота омогућује и осигурава Христовом човеку и вечност мисли и бесмртност осећања. Но и ако је на тај начин Христов човек продужен, и проширен, и удубљен до божанских бескрајности, он ипак не губи своју човечност, своју индивидуалност, него и надаље остаје човек, само човек — савршен, обоговечен. Тек у Богочовеку Христу човек је уздигнут на највиши степен савршенства, на врх изнад свих врхова. Јер нико није прославио људску природу, људско биће као Богочовек. У његовој Богочовечанској личности учињена је човеку највећа правда, највећа могућа правда. Нигде ни у чему није потцењен човек на рачун Бога, нити Бог на рачун човека, иако је човек нбизмерно узвеличан, и узвишен, и прослављен Богом.

Нема сумње, проблем добра и зла је један од најтежих и најмучнијих за људско сазнање. Но и он је коначно и завршно решен тек Богочовеком Христом. И то решен не вербалистички, теориски, дијалектички, него битно, прагматички, богочовечански. Јер се Господ Христос у целокупном животу свом показао као оваплоћење, као очовечење бескрајног, свесавршеног и апсолутног Добра. Ни највидовитије око не би могло пронаћи у Њему ни трунке зла, јер Он «греха не учини, нити се обмана нађе у устима његовим» (1 Пет. 2,22). Па не само Он «греха не учини», него уопште — «греха у њему нема» (Јован 3, 5).

Имајући пред собом у лицу Богочовека Христа апсолутно божанско Добро у границама људског бића, људске природе, људско сазнање тек од Њега и Њиме одређено зна, и људско срце одређено осећа шта је добро а шта зло. Добро је, вечно добро — све што Христос јесте у својој богочовечанској реалности, све што је богочовечанско. Као Једини безгрешни и свемоћан, Господ Христос је дао људској природи благодатне силе да може до савршенства успевати у божанском добру а савлађивати грех и зло до коначне победе над њима. Због тога је Богочовек Христос највиша вредност у свима световима, у којима се креће људска мисао и осећање.

Кроз сву своју историју човек се показује као нарочита врста бића тиме што неуморно тражи основну и главну истину, истину на којој стоје и ради које постоје сви светови, па и човечански. У том тражењу истине, човек је решавао проблем истине и митолошки, и философски, и теистички, и атеистички, и спиритуалистички, и материјалистички. И није га решио, јер га је решавао у категорији чистог, обезбоженог хуманизма. Тек у чудесној личности Богочовека Христа јавила се сва вечна Истина без остатка. И проблем истине решен је појавом апсолутне божанске Истине у границама људске природе. Зато је из уста Богочовека Христа изашла најсмелија изјава коју је икада људско биће дало о себи, изјава: «Ја сам Истина» (Јован 14, 6). А то значи: Богочовек Христос је истина као личност у свој својој богочовечанској пуноћи и реалности.

Али оно што Богочовека Христа нарочито чини вредношћу изнад свих вредности јесте то што је Он први и једини потпуно решио проблем живота и смрти, решио га прагматички, реално, показавши у својој Богочовечанској личности оваплоћену, учовечену и очовечену бесмртност и живот вечни. То је пак изузетно силно показао и доказао својим васкрсењем из мртвих и вазнесењем у вечни живот Божанства. И уопште, целокупни богочовечански живот Господа Христа до и после васкрсења очигледно је доказ да је он заиста оличење бесмртности и вечног живота, а тиме и господар над смрћу Васкрсењем својим Он је људској природи заувек осигурао победу над смрћу, а вазнесењем својим — живот бесмртни у вечности тросунчаног Божанства. Зато је Он једини у роду људском имао права рећи за себе: «Ја сам васкрсење и живот» (Јован 11, 25).

У људском сазнању такмичи се тајна света са тајном човека. Непрозирни мрак покрива сву

твар, и људска мисао никако да проникне у њен основни смисао, никако да схвати зашто постоји овакав свет у оваквом облику. Тек обасјан светлошћу Богочовека Христа, свет нам отвара круницу свога бића, и у њој свој прави смисао и вредност. Зато је Спаситељ и рекао за себе: «Ја сам светлост света» (Јован 8, 12). У Богочовеку и његовој светлости човек је истински прогледао и прави смисао света сагледао. Нека божанска разумност и целисходност разливена је по свој твари. Разливена самим Господом Христом као вечним Логосом Божјим, због чега је и речено у светом Еванђељу: «Све што постаде — кроз Њега постаде» (Јован 1, 3). Та логосност и логичност овога света, и свега што је створено, постаје очигледна тек у светлости оваплоћеног Бога Логоса. Људско сазнање, једино када се обасја светлошћу оваплоћеног Бога, може сагледати божански, логосни смисао твари, и убедити се у истинитост Апостолових речи: «Све се кроз Христа и ради Христа сазда» (Кол. 1, 16). То значи: смисао је сваке твари посебно и свих твари укупно, да Богочовеку истину и правду остваре у себи до крајњих могућности. Небо и земља неће проћи док се на њима не испуни сав закон Бога Логоса (Матеј 5, 18). У Богочовеку Христу почело је оздрављење твари, реинтеграција твари, која се разболела и хаотизирала присуством и дејством греха и зла (Рим. 8, 19-23).

Пошто је Господ Христос као Богочовек највиша вредност, то је Он као такав у исто време и највиши критеријум свих правих вредности. У овом свету никакво биће, мање од Богочовека, не може бити истинско мерило вредности, када је највиша вредност — личност Богочовека. Не може бити човек, јер је далеко нижа вредност од Богочовека. Тиме што је највећа вредност, Богочовек је најбољи критеријум свега Божјег и човечијег и у овом и у оном свету. Историја ове планете не зна ни за бољег Бога од Христа, ни за бољег човека од Христа. Богочовек је у исто време савршено открио Бога и савршено открио човека. Стога нема Бога мимо Богочовека; нити има човека мимо Богочовека.

Шта је истина? питао је Пилат оваплоћену Истину, и хтео је ушима да чује оно што није очима видео, као да није једна и иста душа и из ушију његових слушала и из очију његових гледала. Уствари, Богочовек Христос је истина, не као реч, не као учење, не као делатник, већ као свесавршена и вечно жива Богочовечанска личност. Једино као таква Личност Он је и мерило Истине. Зато је Богочовек рекао за себе: не само: «Ја сам Истина», него и: «Ја сам Пут» (Јован 14, 6), пут у саму Истину, мерило саме Истине, суштина саме Истине. Мерило Истине је сама Истина; а Истина је Богочовек Христос. Стога све што није од Њега, није од Истине. Ван Његове Богочовечанске личности Истина је онтолошки немогућа.

У хришћанству Истина није дискурсивни појам, нити теорија, нити учења, нити збир учења, већ жива Богочовечанска личност — историски Исус Христос. До Христа, људи су наслућивали Истину, али је нису имали; са Христом као са оваплоћеним Богом Логосом, вечно Божанска Истина сва улази у овај свет. Зато је и речено у пресветом Еванђељу: «Истина постаде од Исуса Христа» (Јован 1, 17).

Шта је живот, прави истински живот и мерило живота? — Опет личност Богочовека Христа, а не Његово учење, одвојено од Његове чудотворне и животворне Личности. Нико никада од људи није смео рећи: ја сам живот, — јер је сваки смртан. А Богочовек је рекао: «Ја сам живот» (Јован 14, 6). И с правом рекао, јер је васкрсењем победио смрт, и показао Себе вечно жива вазнесењем на небо и седењем с десне стране Оца. Стога је Богочовек и Живот, и мерило Живота. Све што није од Њега — смртно је. У Њему живот има своју логосност и своју логичност, јер има своју божанску вечност. Као вечни Божански Логос, Он је живот и свеживот (Јован 1, 4), јер је живот — Њиме живот. Где Њега нема, ту се живот претвара у смрт, јер је Он једини који живот чини живим. Отпадање од Њега који је Живот, увек се завршава умирањем и смрћу. Стога се у Њему, као Логосу и Логици живота, налази једино могуће логичко оправдање људског живота у категорији времена и простора.

Вечни живот се храни и одржава вечним добром, и вечном правдом, и вечном истином, и вечном мудрошћу, и вечном светлошћу. И када је Спаситељ објавио: «Ја сам живот», самим тим, Он је о себи објавио и ово: ја сам Добро, ја сам Правда, ја сам Истина, ја сам Мудрост, ја сам Светлост. Пошто је Он све то у исти мах, то је Он и највише мерило свега тога. Својом свесавршеном личношћу безгрешни Богочовек претставља у роду људском једини непогрешни

критеријум и живота, и добра, и правде, и истине и мудрости, и светлости. Све у свему: Богочовек је највиша и најсавршенија вредност, једина вечита вредност, а тиме и због тога највиши и најсавршенији критеријум, једини вечити критеријум истине, живота, правде, светлости, доброте и мудрости.

Ова светосавска философија вредности, окренута лицем према западној философији вредности, шта значи? — Значи: устанак и преврат; устанак против основног принципа западне философије: «човек је мера свих ствари»; и преврат у целокупном схватању живота и света. Насупрот том хуманистичком принципу иставља се светосавски еванђелски принцип: Богочовек је мера свих бића и ствари. Богочовек је оличење и оваплоћење свих божанских и човечанских савршенстава, зато је Он врховна вредност, свевредност, и непогрешиво мерило свих вредности. Само живећи Њиме и по Њему, човек стиче све непролазне вредности и оспособљује себе да сва бића и ствари мери непогрешивом, еванђелском, богочовечанском мером. Најочигледнији и најубедљивији пример? — Свети Сава. Чим је Богочовек Христос постао за њега највиша вредност, он је ради Њега оставио све дотадање највеће вредности: и оца, и мајку, и браћу, и отаџбину, и царство, и богатство, и у Њему нашао — шта? Све саме непролазне и вечне вредности: вечну божанску Истину, вечну божанску Љубав, вечну божанску Правду, вечну божанску Доброту, вечну божанску Мудрост; а сврх свега: божанску бесмртност своју и живот вечни. Зато је, као и апостол Павле, све остало сматрао за трице, само да Христа добије и да се нађе у Њему. Тешким светогорским подвизима, нарочито молитвом и постом, Свети Сава је уселио у своју богочежњиву душу Господа Христа и сва његова божанска савршенства, и тиме постао највиша вредност нашег народа и наше историје, вредност — непролазна, бесмртна и вечна. Из ње су се иззрачиле, као зраци из сунца, и све остале непролазне вредности наше народне душе и историје.

Реците, која је то наша историска вредност, а да, посредно или непосредно, не води порекло од Светога Саве? А све светосавске вредности, од прве до последње, изводе се из Христа, и своде се на Христа. Светосавље, и као комплекс светосавских идеја и као комплекс светосавских метода, извире из Христа и Његовог Еванђеља.

Када смо у славном немањићком периоду бирали највишу вредност наше народне душе и наше историје, ми смо кроз Светога Саву и остале Свете Немањиће изабрали Христа Бога и Његово Еванђеље. Тако је Христос са својим Еванђељем постао главна детерминанта и главна стваралачка сила наше историје. Сетите се судбоносне Косовске одлуке! Кроз Светога Кнеза наш се народ определио за царство небеско и на свенародну жртву за њега. Зар ова Косовска одлука и жртва није предодређена светосавским духом, светосављем? Да, она је и природна и логична последица светосавске философије вредности. Косовско Еванђеље није ништа друго до светосавско Еванђеље продужено кроз векове. Погледајте, светосавско Еванђеље путује из једног српског поколења у друго. Ено Еванђеља мајке Јевросиме:

Сине Марко, једини у мајке,
Не била ти моја рана клета,
Немој, сине, огрешити душе.
Немој, сине, говорити криво,
Ни по бабу, ни по стричевима,
већ по правди Бога истинога.
Боље ти је изгубити главу,
Него своју огрешити душу.

И оно је све од Светога Саве. У њему је светосавска философија вредности нашла свој дирљиви драматични израз: бесмртна душа човекова је највећа вредност човекова; главно је не огрешити се о њу, па макар се замерио и родитељу, и стричевима, и целој свету; душа се неће огрешити када живи правдом Божјом, када је за њу правда Божија главни регулатор свих човекових односа: и породичних, и личних, и социјалних, и народних, и општечовечанских.

Све што је у нашој историји бесмртно, велико и славно, створено је светосавским Еванђељем. Оно путује кроз све праве Србе, кроз све ствараоце и чуваоце светосавских вредности

и идеала. На свима историским беспућима, оно нам је било непогрешиви путоказ; у свима тминама — сунце; у свима тугама — утеха; у свима смртима — спасење; у свима робовањима — врело оптимизма; у свима кризама — савест. Откуда то, да светосавско Еванђеље постане нашим народним Еванђељем? Отуда, што га је Свети Сава својим апостолским и светитељским радом и трудом унео у народну душу, сјединио са њом, учинио га савешћу њеном. А по светосавском Еванђељу, шта значи: бити Србин? — То значи: Богочовека Христа сматрати за највишу вредност и волети га више свега; увек се при дилеми приволети Царству небеском а не земаљском; и: све решавати «по правди Бога истинога», па макар све демонске силе удариле на те; но и у том страшном случају:

Боље ти је изгубити главу,
Него своју огрешити душу!

СВЕТОСАВСКА ФИЛОСОФИЈА ПРОСВЕТЕ

Просвета претставља чињеницу, посведочену, и стално посведочавану свеколиким искуством рода људског: човек је несавршено и недовршено биће. Све философије, све религије, све науке, све културе сведоче о томе. Човек је нешто што треба усавршити и довршити. Стога је главни циљ просвете: усавршити и довршити човека. Али, немилосрдно се намеће неодољиво питање: чиме усавршити и чиме довршити човека?

Ма с које стране посматран, човек је својим бићем отворен према другим бићима и према другим световима. Он ни у ком случају није лајбницовска затворена монада. Свим својим животом, и физичким и психичким, човек свесно и несвесно, вољно и инстинктивно, али непрестано уткива себе у грандиозно и несагледно ткиво космичког свеживота. Просвета, ако је истински човечанска, мора поћи од те очигледне чињенице као од основне логичке поставке. А када се у историји рода људског трага за савршеним и довршеним човеком, онда кроз наше сазнање вихори пламено питање: ко је савршен и довршен човек, ко?

Да ли Платон? — Али, из жеравичног сазнања своје несавршености и своје недовршености, Платон се претворио у стрелу чежње за горњим световима, световима вечних идеја и идеала. Значи, он није савршен и довршен човек.

Да ли Буда? — Али, вијан аждајски немилосрдним осећањем своје човечанске несавршености, Буда је сва тежње људског бића за савршенством сатерао у онострано царство вечне неосетљивости и несаосетљивости: Нирвану. Значи, и он није савршен и довршен човек.

Да ли Мојсије? — Али, гоњен страшним невољама свога народа и своје личне беспомоћности, Мојсије стално вапије за неком помоћи с неба, и незасладиву горчину свога људског бића заслађује пророчким визијама о неком будућем Месији и Спаситељу. Значи, и он није савршен и довршен човек.

Да ли Мухамед? — Али, мучен крвожедношћу свога пакла и сладострашћем свога раја, Мухамед јури овом планетом, и мачем и огњем остварује своје пророчке снове, фанатички усхићено газећи преко лешева кривоверних. Значи, и он није савршен и довршен човек.

Да ли Кант? — Али, измучен несавршеношћу и недовршеношћу људског бића, Кант је из тесне чауре рационалистичког критицизма све што је људско бацио у амбис метарационалне «Ствари по себи», и оставио га на милост и немилост неизвесног, непознатог, језивог. Значи, и он није савршен и довршен човек.

Да ли Шекспир? — Али, у својој ненаситој жудњи за Савршеним и Довршеним, Шекспир је доживео човекову несавршеност и недовршеност у безброј паклених трагичности, повео људско биће у горње светове и оставио га на тамошњим путевима зачуђено и запрепашћено. Значи, и он није савршен и довршен човек.

Да ли Гете? — Али, широко и дубински доживљујући драму људскога бића у којој Мефистофел игра главну улогу, Гете је својим претсмртним криком: Licht, mehr Licht! јасно показао колико је несрећан отишао из овог у онај свет. Значи, и он није савршен и довршен човек.

Да ли Толстој? — Али, у своме сталном и непоштедном ратовању са несавршеношћу и недовршеношћу људског бића, Толстој је дошао до таквог душевног немира да је пред смрт, у неиздржљивој агонији духа, побегао од куће, са намером да побегне од себе сама, од своје тужне несавршености и трагичне недовршености. Значи, и он није савршен и довршен човек.

Да ли Ниче? — Али, вулкански бурно осећајући трагичну несавршеност и неподношљиву недовршеност људског бића у свима димензијама и стварностима овога света, Ниче је у необузданој чежњи за вишим, савршеним и довршеним човеком, полудео. Значи, и он није савршен и довршен човек.

Тако редом, од првог до последњег човека: тужна поворка несавршених и недовршених људи. А усред њих — Он, тајанствени и чудесни Богочовек: божански савршен и човечански реалан. Његово човечанско добро — божански је савршено и довршено; Његова човечанска истина — божански је савршена и довршена; Његова човечанска љубав — божански је савршена и довршена; тако и Његова правда, и Његова милост, и Његова самилост, и Његова бесмртност, и Његова вечност, и Његова лепота; — све је човечански реално, али и божански савршено и довршено. Не чудите се томе: све човечије Он је преобразио у Божје, усавршио и довршио Божјим. Једном речју: у Њему је сав човек божански усавршен и божански довршен.

Ви не верујете? — Пробајте, замислите или савршенијег Бога од Христа или савршенијег човека од Њега. Али, ви нећете бити у стању да то учините. Јер ни индивидуална ни колективна мисао људска не може замислити ни савршенијег Бога од Христа ни савршенијег човека. И што је изузетно и јединствено у свему томе то је ово: сва божанска савршенства у Христу су човечански реална и конкретна. И божанска истина, и божанска љубав, и божанска правда, и божанска доброта, и божанска лепота, у Њему су дате као најочигледније људске стварности и земаљске конкретности. Нема савреног добра, ни саврене истине, ни саврене лепоте, а да их човек не нађе оваплоћење у Његовој личности и остварене у Његовом животу. Због свега тога, Он је тај савршени и довршени човек, кога род људски, мисао људска, срце људско тражи кроз своје религије, философије, науке, уметности, културе. Окренут ка просвети, овај закључак би гласио: Христос је тај идеални човек, кога људска просвета тражи као свој циљ, као свој смисао, као свој идеал. Са Њим, и од Њега, ми људи знамо шта је прави човек, шта је идеалан човек, шта је савршен човек. У Њему имамо образац, по коме сваки човек може изградити себе у идеално доброг, у идеално праведног, у идеално савреног и довршеног човека. И то без великих, несавладљивих тешкоћа, јер Он свакоме, који се труди, даје божанске силе да све што је Његово учини својим: и Његову божанску правду, и Његову божанску истину, и Његову божанску љубав, и Његову божанску доброту.

Господо, ми се већ налазимо на главном колосеку светосавске философије просвете. А то значи: наше, српске, народне философије просвете. Са њом, наш човек и наш народ, и стоји и пада. Јер, шта је то светосавска просвета; откуда она? — Од Светога Саве. А Свети Сава, откуда он? — Од Богочовека Христа. Јер, порекло свега светосавског јесте Богочовек, и нико други и ништа друго. Да, и нико други и ништа друго ни у једном од постојећих светова. У крајњој линији, све што је светосавско, своди се на богочовечанско, на еванђелско. Сава је постао светим помоћу Јединог Светог: помоћу Богочовека. Живећи Њиме, он је божански усавршио и довршио себе, јер је осветио себе, обогочовечио своје биће, те је и све његово постало свето, богочовечанско, еванђелско. Загледајте озбиљно и објективно у унутрашњу архитектонику светосавске просвете: и план, и грађа, и програм, и душа, и дух, све је — еванђелско, све — богочовечанско. Све су њене вредности — божанске, сви њени методи — еванђелски. У њој је Бог увек на првом, а човек на другом месту: човек и живи и мисли и осећа и дела Богом; а то значи: човек се просвећује Богом. И то не неким апстрактним, трансцендентним, наднебеским, платоновско-кантовским Богом, већ Богом непосредне земаљске стварности и људске конкретности, Богом који је постао човек и у категорији човечјег дао све што је божанско, бесмртно, вечно. Стога је у роду људском само Он, Богочовек Христос, имао право да од људи тражи божанско савршенство: «Будите савршени као што је савршен Отац ваш небески — Бог» (Матеј 5, 48), — и да то божанско савршенство постави и као циљ живота, и као циљ просвете, и као циљ културе, и као циљ свеколике људске делатности. Али, када то чини, Он у исто време даје људима сва потребна средства и све потребне силе, помоћу којих људи могу остварити тај циљ, постићи то божанско савршенство. А та средства, а те силе, то су? — Свете еванђелске врлине: вера и љубав, пост и молитва, кротост и смерност, милосрђе и доброта, нада и трпљење, правда и истина. Остварене, ове врлине дају светог човека. А то значи: савреног и довршеног човека. Такав човек зна и прави смисао света и прави смисао живота, и целокупним својим бићем ради на остварењу постављеног циља у свима областима људске делатности. Саткан од светих врлина, он главном аортом свога бића стално црпи све бесмртне силе из вечно живог Богочовека. Зато се осећа бесмртним и вечним још у овом свету; зато и у сваком другом човеку види бесмртно и вечно биће. Еванђелске врлине су спроводници божанске светлости; свака од њих низведе у човека по млаз те светлости. Зато светитељ зрачи, светли и просветљује. Он носи у себи «Сетлост света» (Јован 8, 12); она му осветљује сав свет, и он види његов вечни смисао и његову вечну вредност. Светлост света је у исто време и «Светлост живота» (Јован 8, 12); она осветљује пут који води човека у бесмртност и живот вечни. У нашем човечанском свету светлост и живот су синоними; као што су опет тама и смрт синоними.

Свети Сава је највећи српски просветитељ, јер је највећи српски светитељ. Просвета је само пројекција светости, зрачење светлости; светитељ светли, и тиме просветљује, просвећује. Просвета је свим својим бићем условљена светошћу; прави просветитељ је у ствари само светитељ.

Без светитеља нема просветитеља; без светости нема просвете; без просветљења нема просвећења. Светост је светост божанском светлошћу. Истинска просвећеност није друго до зрачење светости; само су светитељи истински просвећени. Јер су божанску светлост разлили по целом бићу свом практикујући еванђелске врлине и тиме потисли из себе сваки мрак греха и таму порока. Еванђелска светост, еванђелска праведност и живи, и дише, и зрачи, и дела светлошћу. Освећујући, она у исто време осветљује и просветљује. То нам казује и сама етимологија српске речи: просвета, која долази од црквенословенске речи: просвјешченије; а свјет значи светлост, те просвета значи просветљење.

Да, просвета у ствари значи просветљење, и то просветљење кроз освећење Духом Светим, Духом Христовим, као творцем, носиоцем и раздаваоцем светости и светлости. Зато што су освећени и просвећени Духом Светим, светитељи су просветитељи. Свети Сава је Духом Светим родио и препородио своју духовну децу, Србе, и осветио их помоћу еванђелских врлина. О томе нам речито говори тропар Св. Сави. Научен Светим Савом, наш је народ занавек изједначио појам просвете са појмом светости, појам просветитеља са појмом светитеља. И све то оличио у Светом Сави као свом првом и највећем светитељу и просветитељу, увек првом и увек највећем. Стога су у нашем светосавском народном сазнању Црква и школа нераздвајни близанци: они и постоје, и живе, и расту један са другим и један помоћу другог.

Просвету без светости, просвету без освећења Духом Светим, просвету без усавршења и довршења човека Богочовеком, просвету без Бога — измислила је Европа у своје хуманистичком идолопоклонству. Свеједно је да ли се то идолопоклонство појављује у обожавању папе или у обожавању културе, науке, цивилизације, технике, политике, моде. У свему томе главно је једно: и човека, и друштво и свет уредити без Бога, без Христа. Тако и у просвети, главно је: просветити човека и човечанство без Христа Бога. У том смеру хуманистичка просвета се дала на стварање новог човека. План за тог новог човека је класично прост и једноставан: у новом човеку не сме бити Христа нити ичег Христовог. И Европа се дала на посао: почела је стварати човека без Бога, друштво без Бога, човечанство без Бога.

Ренесанс је многа срца залио надом. Та ватиканизам је сасушио био европског човека: својим вампирским схоластицизмом у философији и људождерским језуитизмом у етици, он је испио европском човеку стваралачке животне силе. Најпреча је потреба: обновити европског човека хуманистичким духом старе Јеладе, и тако спречити његову смрт. То се може извести, прво: удаљавањем европског човека од Христа, друго: кидањем свих веза које га везују са горњим, невидљивим световима.

Јавља се Русо: човека треба вратити природи, а протерати из њега све што је натприродно; што је природно, то је и добро; природан човек је најбољи човек, — у томе је сва Русовљева емилска етика и педагогика.

Русо је много захватио од природе и унео у човека. Али, настаје питање: шта је то што чини природу самог човека? — Чула, одговара сензуалистичка философија у лицу Лока и Јума. Човек као чуло, — то је прави човек. Сва природа човека изводи се из чула и своди на чула. Када се одбије оно што није потребно човеку, онда остају чула која и чине човека човеком.

Али, човек сведен на чула, сувише је примитиван, рапав, груб, непосредан. Насупрот њему, рационалистичка философија, на челу са Декартом и Кантом предлаже нов тип човека. То је: човек као разум. Човек је пре свега и изнад свега рационално биће; разум и чини човека човеком; а све остало у човеку и сувише је споредно, да би могло претендовати на главно место у његовом бићу.

Пропуштено је оно што је најглавније у човеку, протестују волунтаристи у философији, које предводе Шопенхауер и Штирнер; човек се не може свести ни на чула ни на разум; он није ни једно ни друго; он је на првом месту воља. Да, човек као воља, то је прави, истински човек; то је — нови човек.

Тражећи новог човека, Европа је затим кренула међу нижа бића од човека, и у њима почела да трага за пореклом човека, е да би, ослањајући се на животињски свет, створила на неки начин човека без Бога. Било је не мало радости, а и хистеричне вриске, када је Европом прогрмела хипотеза да је човек постао од мајмуна и од других сисара. Тада је у свет европске треме и сушичаве мисли улетео Ниче са својим олујама, бурама и земљотресима. И са заносом пророка и

пламеног песника, објавио свету своје еванђеље о надчовеку;

Страснији у мислима него у осећањима, он је из Шопенхауеровог волунтаризма и Дарвиновог еволуционизма извео смео и логичан закључак: ако је мајмун прелаз ка човеку, зашто да човек не буде прелаз ка надчовеку? Да, човек је прелаз и пролаз ка надчовеку. Да, човек је нешто што треба савладати, превазићи. «Шта је мајмун за човека? Смех и жалосни стид. И то исто треба да буде човек за надчовека: смех и жалосни стид». Надчовек је смисао земље и циљ историје. Надчовек, од чега је сачињен? Сачињен је од четири главна принципа. Први је: треба убити Бога. «Ви виши људи, обраћа се Заратустра својим ученицима, овај Бог био је ваша највећа опасност». Али, не бојте се: «умро је Бог, — објављује Заратустра, — нема више опасности по вас, нема више сметње да се јави надчовек. — Други принцип: Не штеди ближњега; што пада, то треба још гурнути. — Трећи принцип: главно је — воља за моћ, безобзирна и непоштедна воља за моћ. — Четврти принцип: све је допуштено; за надчовека нема ни добра ни зла; он живи с оне стране добра и зла, с оне стране истине и заблуде, с оне стране савести и одговорности.

Господо, завршена је драма хуманизма: створен је нови човек — надчовек. Од Русовљевог ембриона хуманистички човек се развио у надчовека; ренесански човек завршио се надчовеком. Али, шта је у суштини надчовек; од чега је саграђен? — Само од једног инстинкта, инстинкта самоодржања. Али, допустите, зар се од једног инстинкта може саградити и најмања бубица, акамоли најкомпликованије на земљи биће — човек? Та у целом животињском свету, у коме има преко шест стотина хиљада врсти животиња, нема ни једне мушице ни прамушице, која би била искована само од једног инстинкта, па макар то био и инстинкт самоодржања. А Ниче је један једини инстинкт прогласио за — надчовека. Отуда је надчовек уствари подчовек, а то значи нечовек. Ако хоћете, надчовек је најдаровитија карикатура човека на овој звезди помраченој.

Што важи за надчовека, важи и за све његове хуманистичке претке. Русовљев природни човек није друго до получовек, јер му је одузето све што је натприродно; а получовек је исто што и подчовек, јер су у њему несметано узрасла сва природна зла, па још мажена од хуманистичке просвете.

А локовски човек као чуло, шта је он? Разломак човека проглашен за човека. А то је већ нови подчовек, нова наказа од човека. Јер шта су чула без душе? — Виолина са пет жица, али без виолинисте.

А кантовски човек као разум, шта претставља он? Исечак човека проглашен за човека. А где је свет, бескрајни свет људских осећања, у којима је и наш рај и наш пакао, — зар без тога човек може бити човек? Не, не и кантовски човек је карикатура од човека.

А шопенхауеровско-ничеовски човек као воља, чиме личи на човека? Где је ту душа са својим бескрајностима, па савест, па самилост? и зар без свега тога човек може бити човек? Ах, и то је карикатура од човека, само нова карикатура.

Разгледајте хуманистичку изложбу нових људи: получовек до получовека, подчовек до потчовека, нечовек до нечовека, а то значи: карикатура до карикатуре. Све сам човечуљак до човечуљка. Зар не примећујете, хуманистичка просвета европска створила је све неке човечуљке и њима населила Европу. Човечуљак је Русовљев природни човек, човечуљак је човек као чуло, човечуљак је човек као разум, човечуљак је надчовек. Све сам закржљали човек; све сами одломци и разломци човека; нигде целог, интегралног човека. Ми присуствујемо трагичној изложби: европски човек без Бога кроз хуманистичку просвету дегенерисао је у човечуљке, у патуљке.

Господо, европски хуманизам је извршио своју мисију: створио је новог човека, човека без Бога и душе. Али, где је тај нови човек, где — надчовек? Гле, он не постоји као индивидуална личност, али постоји као колективна сила, која пустоши Европу и кроз хуманистичку философију, и кроз хуманистичку науку, и кроз хуманистичку просвету и кроз хуманистичку културу, и кроз хуманистичку цивилизацију. Тако се изградио специфичан тип европског човека: холбаховски l'homme-machine, homo faber, homo technicus. То је, по свему, човек без Бога и без душе. Другим речима: обезбожен и обездушен човек — робот. А робот је тиме робот што не признаје ни Бога ни душу. У томе га нарочито подржава, знате ли ко? — Експериментална психологија, Psychologie ohne Seele. То је европска хуманистичка наука о души. Наука о души која не признаје постојање душе! Може ли бити већег апсурда? Али тај апсурд је неприкосновена палата у којој живи њено божанско величанство: европска хуманистичка Psychologie ohne Seele!... А пред њом клањају многобројни европски работи као пред непогрешивим божанством.

Господо, фабрика робота, ето у шта се претварала, и најзад претворила, Европа од

Ренесанса до данас. А робот, то је најбеднији тип човека. Ко има очи да види, може видети: на овој планети није било беднијег, наказнијег и нечовечнијег човека од европског робота. Стид и срамота, вечни стид и вечна срамота Европе, то је њен «нови човек», човек без Бога и душе, човек = робот.

Пошто је убио Бога и душу у себи, европски човек већ неколико деценија врши постепено самоубиство. Јер је самоубиство неуклоњиви пратилац богоубиства... Просвета без Бога увукла је Европу у такав мрак, у какав ниједан континент није запао никад. У том мраку нико никога не распознаје, нико никога за брата не признаје...

Господо, шта је циљ просвете, ако не: просветити човека, осветлити све његове поноре и јама, и протерати из њега све таме. А човек без Бога, без Христа, без те једине неугасиве светлости, како ће развејати космички мрак који са свих страна наваљује на њега, и како ће протерати таму из себе? Са свима својим светлостима човек без Бога није друго до свитац у бесконачном мраку ове васионе. А његова наука, његова философија, његова просвета, његова култура, његова техника, његова цивилизација, то су ситне свећице које он пали у помрчини земаљских и космичких збивања. А све те свећице шта значе у бескрајној ноћи и мрклом мраку индивидуалних, социјалних, националних, интернационалних, проблема и збивања? Зар се већ нису све погасиле, и Европом је полагао густ и тежак мрак и попала је непрозирна тама?

Кроз доситејевштину та тама је захватила донекле и нас Србе. Јер доситејевштина и јесте лакомислена вера у свећом хуманистичке науке, у свемоћ хуманистичке просвете, у свемоћ хуманистичке културе, у свемоћ хуманистичке технике, у свемоћ хуманистичке цивилизације. Под трагичним утицајем доситејевштине европска хуманистичка просвета створила је у нас сукоб између цркве и школе, који за наш народ значи, и увек је значио, катастрофу. Под утицајем доситејевштине и наш се човек почео механизовати, роботизовати.

Да бисмо избегли завршну катастрофу, постоји само један излаз. Који? — Прихватити светосавску просвету, и потпуно је спровести у свима школама, од најниже до највише, и у свима просветним, народним и државним установама, од прве до последње. Светосавска просвета зрачи, светли и просвећује једином неугасивом светлошћу и једином истинитом светлошћу у свима световима: Богочовеком Христом. Њу никаква тама, па ни тама Европе, не може ни угасити ни обузети. Она једина прогони све таме и из човека, и из друштва, и из народа, и из државе. Она, једина истинита светлост, осветљава до дна свакога човека, и у свакоме нам открива нашег бесмртног, нашег божанског брата и вечног сабрата. И она нас учи да се и проблем човека, и проблем друштва, и проблем нације, и проблем човечанства, могу лако и јасно и схватити и решити само када се и човек, и друштво, и нација, и човечанство прочитају у контексту са Богочовеком Христом.

Господо, главне смернице и одлике светосавске просвете могле би се формулисати овако:

- 1) Човек је биће које се најидеалније и најреалније може усавршити и довршити Богочовеком;
- 2) усавршавање човека Богочовеком бива помоћу еванђелских врлина;
- 3) просвећен човек у сваком човеку види свог бесмртног брата и вечног сабрата;
- 4) свака људска делатност: философија, наука, занатство, земљорадња, уметност, просвета, култура, добија своју непролазну вредност када се освети и осмисли Богочовеком;
- 5) истинска просвећеност се постиже светим животом по Христовом Еванђељу;
- 6) светитељи су најсавршенији просветитељи; што светије човек живи, то је бољи васпитач и просветитељ;
- 7) школа је друга половина срца Богочовекова, а Црква је прва;
- 8) у центру свих центара, свих идеја, свих делатности стоји Богочовек Христос и његов Богочовечански колектив: Црква.

Господо, овим је завршен кратак преглед философије светосавља. Желео бих да сте из свих мисли које сте чули, и из свих осећања која су их пратила, салили у себи једно убеђење, ово убеђење: светосавље је ентелехија, врховни принцип, животворни принцип и сила наше душе, наше историје, нашег народа, нашег човека; оно је душа наше душе, срце нашег срца, живот нашег живота. Разгранато, разлистано, расцветано и оплођено у младим душама, ово би убеђење гласило: светосавље је непресушни извор свих животворних, стваралачких сила наше народне душе, нашег

народног срца, нашег народног живота, нашег народног прогреса, наше народне просвете, наше народне културе; једном речју: наше народне историје. Све што је истински велико, бесмртно и вечно, и у историји нашег народа и у животу сваког појединца, велико је, вечно је, само зато што је оваплоћење светосавског духа. Напустимо ли Светога Саву, ми ћемо напустити нашу величину и оно што нас чини великима, нашу бесмртност и оно што нас чини бесмртнима, нашу вечност и оно што нас чини вечнима. А ми напуштамо Светога Саву, знате ли када? — Када нас понесе мутна и прљава река европске хуманистичке културе, европске хуманистичке просвете, европске хуманистичке цивилизације, европске хуманистичке религије, европске хуманистичке науке, када нас понесе и однесе у мртво море европско. У том мртвом мору европском нема живота ничему светосавском; у њему поступно умире и коначно изумире и наша душа, и наше срце, и наш човек, и наш народ; једном речју: умире и изумире све што је светосавско. Да се то не би десило са нама, данашњим потомцима Светога Саве, потребно је од свега потребног: да се сваки од нас испуни светосавским животворним духом, како би и наш човек, и наша породица, и наше друштво, и наш народ, у свима областима живота делали, стварали и живели светосавским духом. Урадимо ли то, онда ће име и нашег човека и нашег народа постати бесмртно божанском бесмртношћу и вечно божанском вечношћу, и бити записано неизбрисивим словима у вечним летописима неба и земље, летописима које никакви мољци не могу нагрести и покварити, нити икакви разбојници украсти и уништити.